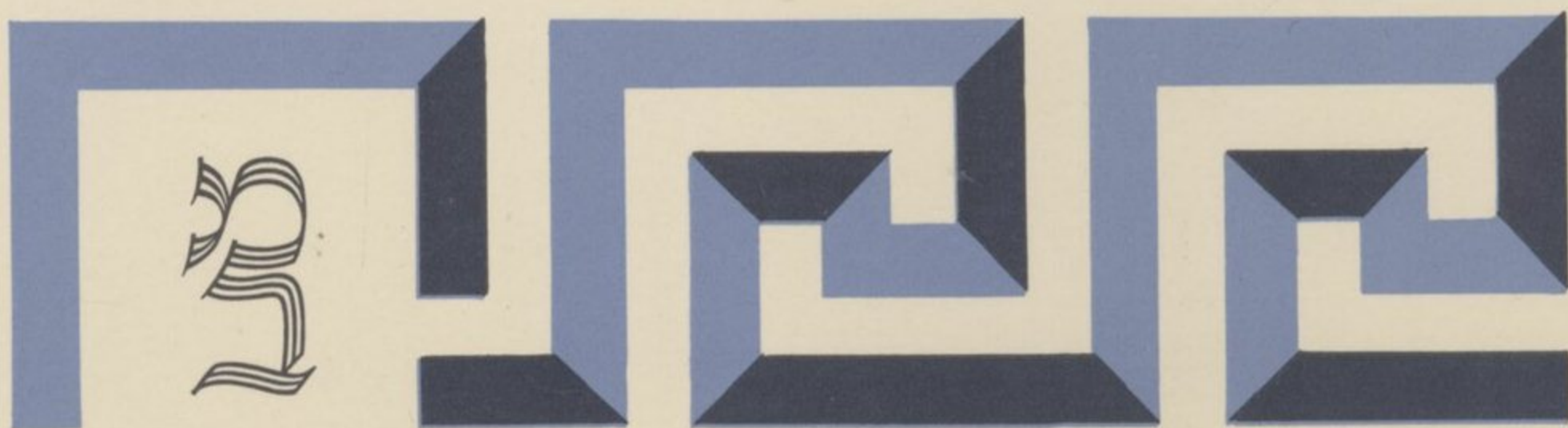

אלכסנדר פוקס

אתונה בימי גדולתה

המשטר, החברה
וחיי הרוח
בעיר-מדינה יוונית

מוסד ביאליק ירושלים

אתונה בימי גדולתה

לזכר אבי־מורי
ד"ר אברהם־לייב פוקס ז"ל
אוהב התורה

אלכסנדר פוקס

אתונה בימי גדולתה

המשטר, החברה וחייה הרוח

בעיר-מדינה יוונית

מוסד ביאליק • ירושלים

THE ATHENIAN COMMONWEALTH

Politics • Society • Coulture

By

ALEXANDER FUKS

מהדורה שנייה מתוקנת, תש"ך 1959

מהדורה שלישית מורחבת ומתוקנת, תשכ"ד 1964

מהדורה רביעית מורחבת ומתוקנת, תשל"ל 1970

מהדורה חמישית מתוקנת, תשל"ה 1975

הדפסה שישית, תשמ"ה 1984

הדפסה שביעית, תשס"ג 2003

©

כל הזכויות שמורות למוסד ביאליק • ירושלים תשי"ז

נדפס בדפוס האמנים, ירושלים

Copyright by the Bialik Institute, Jerusalem 1957

Printed in Israel

הקדמה

חובה נעימה היא לי להודות לכל אלה, שעזרו לי בעבודתי. בראש וראשונה מחזיק אני טובה לד"ר פ. שיף, שנענה לבקשתי והעמיד לרשותי את חיבורו המקיף על אמנות יוון, שיש עמו בכתובים. נסתייעתי סיוע רב בחיבורו זה והתאמתיו להיקפו ולאופיו של ספרי.

לגב' דרור אורון אני מודה על תרגום 'חוקת האתונאים', המיוחסת לכסנופון, (נספח ב).

טובה מרובה הנני מחזיק למר ח. מרחביה, שסייע עמי בשיפור הלשון. פרופ' צ'ריקובר הואיל לעבור על כל כתב-היד; מרופ' ח. וירשובסקי קרא את עלי-ההגהה של החלק הראשון של הספר; ד"ר ח. ה. בן-ששון קרא את הגהת החלק השני; לשלושתם אני מודה על הערותיהם ותיקוניהם. לד"ר מ. שפיצר, לד"ר פ. שיף ולמר הושע קאופמן אסיר תודה אני על שטרחו בבחירת התמונות והציורים; מר קאופמן אף עזר בהכשרתו לדפוס של הפרק האחרון שבספר. ייזכר לטובה גם מר א. מלצר, ששקד על הגהת הספר.

וכן עלי להודות למנהלי ה-Cambridge University Press על שהרשו לי להשתמש לצורך ספרי בשתי המפות המצורפות, שנתפרסמו לראשונה בספר Cambridge Ancient History, vol. V, ולהוצאת Macmillan על שהרשתה לי להעתיק את שתי התכנית של אתונה ושל האקרופוליס שנתפרסמו לראשונה בספרו של J.B. Bury, A History of Greece. המחלקה לארכיאולוגיה של האוניברסיטה העברית פתחה לפני את אוסף הצילומים של עתיקות יוון שברשותה.

בגוף הספר נקטתי קיצור עברי בהבאת ספרים עבריים ולועזיים כאחד. שמותיהם המלאים של הספרים המובאים ימצא הקורא ברשימה הביבליוגרפית שבסוף הספר, המסודרת לפי שמות המחברים בסדר האלפבית העברי. בלא עזרתם של כל אלה שנזכרו למעלה היו בוודאי מצויים בספרי ליקויים מרובים יותר משיש בו, ואלה שנותרו בו אחריותם על המחבר בלבד.

הקדמה למהדורה השנייה

במהדורה זו תוקנו כמה שיבושים ואי־דיוקים, וכן נוספו מראי־מקום לתרגומים חדשים מיוונית.

טובה מרובה הנני מחזיק לד"ר מ. עמית, שהעמידני על כמה מקומות בספר שהיו טעונים שינוי.

ירושלים, האוניברסיטה העברית, תש"ך

א. פ.

הקדמה למהדורה השלישית

במהדורה זו נוסף פרק על הדת היוונית שנכתב, לפי בקשתי, על־ידי ד"ר נ. שפיגל, חברי בחוג ללימודים קלאסיים, והנני מחזיק לו על כך טובה מרובה. כן נוספו במהדורה זו אי־אלה ציונים ביבליוגראפיים חדשים ומראי־מקום לתרגומים חדשים מיוונית. כמה שיבושים שנשתרבבו במהדורה הקודמת תוקנו במהדורה זו.

ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשכ"ג

א. פ.

הקדמה למהדורה הרביעית

במהדורה זו נוסף נספח: אריסטו, 'מדינת האתונאים', פרקים כ"ה—ל"ח, בתרגומו של ד"ר ד. אשרי. תודתי נתונה לד"ר אשרי ולהוצאת הספרים ע"ש י"ל מאגנס, האוניברסיטה העברית, שהרשו לי להשתמש בחומר זה בספרי. בכל הנספחים שעניינם מקורות נוספו הקדמות לתועלת הקורא. ב'סוף דבר' נוסף סעיף חדש. רשימת התרגומים לעברית של יצירות מספרות יוון הנוגעות לענייניו של ספר זה עודכנה והורחבה. כמה שיבושים שנשתרבבו במהדורה הקודמת תוקנו במהדורה זו. כן נוסף בה מפתח השמות. מר ד. שפיצר, עוזר־הוראה בחוג להיסטוריה באוניברסיטה העברית, סייע לי בטיפול במהדורה זו, והנני מחזיק לו על כך טובה מרובה.

ירושלים, האוניברסיטה העברית, תש"ל

א. פ.

הקדמה למהדורה החמישית

במהדורה זו תוקנו כמה שיבושים ואי־דיוקים, וכן נוספו מראי־מקום לתרגומים חדשים מיוונית.

ירושלים, האוניברסיטה העברית, תשל"ה

א. פ.

תוכן העניינים

מבוא : ה'פוליס' היוונית 1 עמוד

חלק ראשון: המדינה

9 פרק ראשון: הדימוקראטיה האתונאית בהתפתחותה

ה'פוליס' היוונית בהתהוותה — משטרה הפוליטי של אתונה בהתפתחותו
— המשבר הכלכלי ותיקוניו של סולון — החוקה של קליסתניס —
מקליסתניס ועד פריקליס

24 פרק שני: מוסדות הדימוקראטיה האתונאית

אסיפת העם — המועצה — בתי המשפט — המשרות המדיניות

32 פרק שלישי: יסודותיה האידאולוגיים של הדימוקראטיה

37 פרק רביעי: דימוקראטיה אימפריאלית

מלחמות פרס — האימפריה האתונאית — המלחמה הפלופוניסית

50 פרק חמישי: הדימוקראטיה ומתנגדיה בימי המלחמה הפלופוניסית

המפלגות הפוליטיות באתונה — מלחמת המפלגות בשנות 429—411 —
תקופת המהפכה באתונה: 411—403

חלק שני: חברה וכלכלה

- 67 פרק ראשון: מושגי יסוד בכלכלה היוונית
- 72 פרק שני: המשק האתונאי במאה החמישית לפני סה"נ
חקלאות — חרושת — מסחר — עסקי כספים — משק המדינה
- 80 פרק שלישי: מעמדות החברה האתונאית
המעמד העליון — המעמד הבינוני — העובד השכיר
- 89 פרק רביעי: בעיות האוכלוסייה: עבדים ובני־חורין
שכבות האוכלוסייה האתונאית — העבדות במשק האתונאי
- 97 פרק חמישי: סעד כלכלי

חלק שלישי: חיי הרוח

- 103 פרק ראשון: הטראגדיה היוונית
מוצא הטראגדיה — התיאטרון וסדרי ההצגה — יסודותיה של הטראגדיה
— איסכילוס — סופוקליס — אוריפידס — הערות־סיכום
- 136 פרק שני: הקומדיה האטית
המוצא והמבנה — אריסטופאנים — אריסטופאנים והקומדיה העתיקה
- 151 פרק שלישי: הסופיסטים
מן הטבע אל האדם — הסופיסטים — הוויכוח על 'חוק' ו'טבע'
- 160 פרק רביעי: סוקראטים
שליחותו של סוקראטים — מקומו של סוקראטים בהתפתחות המחשבה
האירופית — משפטו של סוקראטים

- 176 פרק חמישי: היסטוריוגרפיה — הירודוטוס ותוקידידיס
הפרוזה היוונית — הירודוטוס — תוקידידיס
- 186 פרק שישי: אמנות יוון הקלאסית
בנייה — מקדשי יוון, התפתחותם וסגנונם, המקדש הקדום — סגנון
הבנייה — בנייני אתונה — אמנות הפיסול — פסלים ידועי־שם — הציור
— האמנות השימושית
- 221 פרק שביעי: הדת היוונית
מקורה ואופיה של הדת היוונית: אלי האולימפוס — הדת האפולינית —
פולחנה של דימיטר והמיסטריות האלווסיות — דיוניסוס והמיסטריות
הדיוניסיות
- 231 סוף דבר: שקיעתה של ה'פוליס' היוונית

נספחים

- 241 נספח ראשון: הספדו של פריקליס על חללי אתונה
- 248 נספח שני: חוקת האתונאים, מיוחס לכסנופון
- 258 נספח שלישי: אריסטו, מדינת האתונאים
- 268 נספח רביעי: רשימה ביבליוגרפית
- 281 נספח חמישי: רשימת מונחים יווניים
- 283 מפתח השמות

רשימת התרשימים שבגוף הספר

עמוד	עמוד
85	6
90	41
95	43
107	71
143	73
187	74
190	76
191	83
193	

רשימת המפות שבסוף הספר

מפה כלכלית

האימפריה האתונאית

לוחות

אקרופוליס של אתונה	I
פארתנון	II
היפאייסטיאון	III
מקדש אתיני-ניקי	IV
ארכטיאון	V
נושא-עגל (שיש, אתונה)	VI
דמות עלם, מיוחס לקריטיאס (שיש)	VII
דמות עלמה (שיש, אתונה)	VIII
ראש אתיני (שיש, אתונה)	IX
פוסידון מכף ארטמיסיון (ברונזה אטית)	X
ראש עלם (שיש, אתונה)	XI
פסל מן הגמלון המערבי של מקדש זווס באולימפיה	XII
שני תבליטים מן האפריון של הפארתנון	XIII
שני תבליטים מן האפריון של הפארתנון	XIV
אפולון מן הגמלון המערבי של מקדש זווס באולימפיה	XV
תיאטרון דיוניסוס; למעלה: מראה כללי; למטה: מושבי-צופים	

מבוא

אלכסנדר פוקס: אתונה בימי גדולתה

מבוא ה'פוליס' היוונית

'פוליס' היתה עיר ומדינה כאחד. ולפי שטבעים היו חיי ה'פוליס' עמוק בתר-
דעתם של היוונים מוחזק היה גוף מדיני זה טבעי לאדם בתורת אדם. ואמנם
כך הגדיר אריסטו את האדם: 'בעל-חיים פוליטי (מלשון 'פוליס') על-פי
הטבע'¹.

מה הן תכונות-היסוד הקובעות את מהותה של ה'פוליס' היוונית? אחת
מתכונותיה היסודיות הם ממדיה המצומצמים. המבנה של ארץ יוון, המפוצלת
למישורים של אדמה פוריה שרוכסי הרים מפרידים ביניהם, טבע את
חותמו על מבנה החיים המדיניים של תושביה והוא שהביא לידי ריבויים של
ארגונים פוליטיים קטנים.

ה'פוליס' היוונית היא 'מיקרוקוסמוס' — עולם בזעיר-אנסין, אבל עולם ומ-
לואו. שטחה של ה'פוליס' האתונאית — המדינה היוונית שהיתה לא-רגילה
בגודלה — לא עלה על 2,500 קילומטר מרובעים; המדינה המסחרית הגדולה
קורינתוס השתרעה על פני 880 קילומטר מרובעים; באי כרתים היו לא פחות
מחמישים ערים-מדינות, ושטחן הממוצע 150 קילומטר מרובעים; אֵיגִינָה,
אחת המדינות המסחריות החשובות, השתרעה על שטח של שמונים וחמישה
קילומטר מרובעים בקירוב; שטחה של דֵּילוֹס, מרכז הברית הימית האטית-
דֵּילית, היה כחמישה קילומטר מרובעים. אין הדבר צריך לאימרו, שמספרי
האוכלוסים התאימו לשטחן של אותן המדינות. מדינת אֵיגִינָה מנתה אלפיים,
עד אלפיים וחמש מאות אזרח; מספר אזרחי דֵּילוֹס בודאי לא עלה על חמש
מאות איש; קורינתוס על עשרים אלף אזרחיה ואתונה על ארבעים ושלושה

1 אריסטו, 'פוליטיקה', 1253א.

מ ב ר א

אלף אזורחיה נראו בעיני היוונים כמדינות־ענק. דומה הדבר, שעיר של עשרת אלפים תושבים באותם הימים כמה כעיר של מיליון תושבים בימינו; מעטות היו המדינות, שמספר אזורחיהן הגיע לרבבה, ואילו רבות היו המדינות, שבהן לא הגיע לחמשת אלפים.

התיאוריה הפוליטית של היוונים הושתתה על עובדות אלו. במדינה האידיאלית של אפלטון (לפי 'ספר החוקים') הועמד מספר האזרחים על 5,040 איש, ועל־פי הדעה שרווחה ביוון הרי המדינה הטובה היא זו של עשרת אלפים אזורת. על־כל־פנים לא היה רצוי, לפי אותן ההשקפות, ששטח המדינה יהיה גדול עד כדי כך שאזרח, ואפילו הגר בעיבורה, לא יוכל לבוא אל העיר בכל ימות השנה ולקחת חבל פעיל בחייה הפוליטיים. על האזרחים להכיר איש את רעהו, שהרי באופן אחר לא תיתכן בחירה אישית ראויה למשרות המדינה, ואף לא ייתכן שיתוף יעיל בניהול ענייני המדינה. כללו של דבר: במדינה גדולה מדי לא תיתכן הגשמת האידיאל של אזורת 'השולט ונשלט לפי התור'². וכך נמצאים אנו למדים, שה'פוליס' שונה היתה שינוי מהותי מהמדינה של ימינו. אין המדינה חזקה, לדעת היוונים, לפי שיעור גודלה. אדרבה, שטח גדול מכדי פרנסתו של ציבור שמסוגל להיות, לפי מניין אוכלוסיו, גוף אזורחי יעיל ופועיל, אינו לתועלת למדינה, אלא למעמסה לה. אין האדם היווני מעריך שטח בתורת שטח; ועל־הרוב נטולה היתה המדינה היוונית יצר של התפשטות טריטוריאלית.

המדינה הרגילה של ימינו — על שטחה המשתרע על רבבות קילומטרים מרובעים, על אוכלוסייתה המונה מיליונים, על אוצרותיה ומיתקניה, על סבך כלכלתה ומנגנונה הענקי, — אין היא בשביל האדם המודרני אלא מושג מופשט, ללא ממשות של תחושה וחוויה. ואילו בשביל היווני היתה מדינתו לא מושג מופשט, אלא ממשות יומיומית. בן־ה'פוליס' דיו שיעלה בראש האקרד־פוליס, היא המצודה, של מולדתו, כדי שיקיף במבט את מדינתו. הוא הכיר אותה הכרה ללא מיצוע ונהירים היו לו כל שביליה. מוכר וקרוב היה לו כל רגב מרגבי אדמתה.

כשנשבע הצעיר היווני שבועת־אמונים למדינה, הרי כל מחשבותיו, דמו ולשדו קודש היו לעיר־מדינתו. לא למושג מופשט הקדיש את גופו ואת נשמתו, אלא לממשות שעמדה לנגד עיניו דבר יום ביומו. מה היתה אדמת המולדת הקדושה? — מקום מושבה של משפחתו, מקום קברות אבותיו, מ־קום השדות שאת בעליהם הכיר, הנחל שעל גדותיו חטב עצים ורעה צאן.

2 אריסטו, 'פוליטיקה' 1252א.

הפוליס היווני

המקדשות שבהם שיתף עצמו בהקרבת קרבנות לאלים, מצודת האקרור-פוליס שאליה עלה בתהלוכת-חג. זהו שאהב האדם, שעליו היתה גאוותו — מדינת-המולדת, שכל אחד ביקש להשאירה מזהרת יותר מכפי שקיבלה מא-בותיו³.

נופה האנושי של ה'פוליס' היה בשביל היווני לא פחות ממשי. הכיר היווני את קהל האזרחים מחגיגות-העם, שבהן לקחו חבל כל בני ה'פוליס'; הוא הכיר אותם מן השוק, שהיה מרכזה הכלכלי והחברתי של המדינה; מן הגימ-נאסיונים, שבהם בילו היוונים בתרגילי-ספורט, בשיחה ובלימוד; מן התיא-טרון, שבו התכנס העם לחזות בהצגות הטראגדיה והקומדיה; הוא הכיר אותם אף מאסיפות-העם ומבתי-המשפט העממיים, ומימי השירות ששירת במועצת-המדינה. כך היתה ה'פוליס' כולה ממשות — ממשות חיה בלבו של כל אזרח ואזרח.

בגוף אזרחי כזה, המרוכז בשטח מצומצם, בהכרח שיתפתחו תכונות, מנ-הגים, דרכי-מחשבה ודרכי-חיים, המשותפים ואופייניים לחבריו בלבד והמב-דילים ביניהם לבין אזרחי כל עיר-מדינה אחרת. ה'פוליס' הבודדת, המכונסת בתוך עצמה, היתה כעין 'אישיות' השונה בעשרות דברים קטנים וגדולים מכל 'פוליס' אחרת. ריבוי צורות וגונים מאפיין את העולם היווני הקלאסי, שהוא רשת גדולה של יחידות פוליטיות כאלו⁴. פירושו של דבר: ה'פוליס' היתה בבחינת יחידה סוציאלית בעלת תודעה. כיוון שכך, ספרי-החוקים היווניים, שקבעו פרטים ופרטי-פרטים של התנהגות האזרח בחייו היומיומיים, לא היה בהם משום הטלת עריצותה של המדינה על היחיד. אדרבה, היה בהם משום עדות להתגבשותם של דעות, השקפות, אורחות-חיים, המשותפים לכלל-האזרחים, ואף משום ביטוי לקיומה של ה'פוליס' כיחידה סוציאלית מודעת. ואף הדת עשתה להגברתה של הרגשה זו. הדת היתה, במידה מרובה, פולחן אלוהי-ה'פוליס', פולחן שהיה בו כדי להבדיל בין 'פוליס' ל'פוליס'. הרגשת הייחוד היתה מן הגורמים שקבעו את מידת הסתגרותו של הגוף האזרחי בעיר-מדינה יוונית, והיא שכיוונה את התפתחותו לקראת היבדלות. הכללת זרים בעיר-מדינה נעשתה קשה יותר ויותר עם התגבשותה. אמנם, רשאים היו גרים להתגורר בתחומי ה'פוליס', אלא שמשוללים היו זכות ההשתתפות באיגודים הדתיים של בני-המקום, ולא הוכרה להם זכות החיתון וזכות הקניין הקרקעי. יש שהיו זרים רצויים ועוזרים חשובים בחיי הכלכלה, אולם לא ניתן להם חלק בשו-

3 גלוץ, 'עיר-מדינה יוונית', עמ' 29—30.

4 עי' זימרן, 'המדינה היוונית', עמ' 67—68.

מבוא

תפוח ה'פוליס'. האזרחים היו בדרך כלל רק בניהם של אזרחים, ואף במדינות הדימוקראטיות של יוון נקבעה זכות-האזרחות על-ידי המוצא, ועברה בירר-שה. מבחינת ההסתגרות למעשה ומבחינת האווירה של ייחוד והיבדלות דומה היתה ה'פוליס' יותר לקיבוץ גדול מאשר למדינה קטנה של ימינו.

אין תימה איפוא, שאי-תלות כלכלית ('אוטארקיה') היתה אחד האידיאלים של ה'פוליס'. עיר-מדינה יוונית שאפה להיות יחידה, המספקת את צרכיה בתוצרת החקלאית והתעשייתית. אין זאת אומרת, שכל 'פוליס' היתה יחידה כלכלית סגורה, שלא באה במגע עם יחידות אחרות, אלא שעיר-מדינה טי-פוסית לא היתה תלויה במידה מכרעת באספקה מבחוץ, ומסוגלת היתה, על-הרוב, לעמוד ברשות עצמה מבחינה כלכלית. אולם אין ב'אוטארקיה' אלא מחצית חירותה של ה'פוליס'; עיר-מדינה היתה אף 'אבטונומית' לחלוטין — רוצה לומר, לא-תלויה בשלטון חיצוני ונשלטת על ידי חוקיה ורצון אזרחיה. תכונה האופיינית לעיר-מדינה יוונית — ואף אחת מתרומותיה החשובות לתרבות האירופית — אנו מוצאים בעצם קביעת העיקרון של ממשל קונסטיטוציוני. ממשל זה היתה משמעותו: קיום של גוף מושל, בעל סמכות מלאה בכל ענייני המדינה, אבל כפוף למערכת-החוקים של המדינה. וכך איפוא היה ממשל קונסטיטוציוני בבחינת שלטון החוק. ושוב, שלטון החוק היה פירושו: חירות קיבוצית וחירות אישית כאחד. אזרח הכפוף לחוק, שנקבע על-ידי גוף אזרחי חופשי, הריהו כפוף לעצמו. הציות לחוק, ולא לרצון שרירותי של יחיד או קבוצה, הוא הוא החירות. הממשל הקונסטיטוציוני של ערי יוון היה משטר של חופש-הפרט וחירות קיבוצית כאחד.⁵

אף עצם מובנו של המושג 'אזרח' ביוון שוננו היה מובנו כיום. לפי התפיסה הרווחת בדימוקראטיות המודרניות אזרח הוא מי שמביא את קולו לקלפי בבחירות הכלליות הנערכות אחת בשנים אחדות, שמשלם את המסים המוטלים עליו, ושמקיים את כל שאר ההוראות של המדינה. ואילו האזרחות ב'פוליס' היוונית לא אמרה די בכך, ומדינה שבניה כדוגמתם של אלה לא היתה נחשבת מדינה כל עיקר. מתוך כארבעים ושלושת האלפים של אזרחי-אתונה שימשו שנה בשנה ששת אלפים איש בבתי-הדין העממיים; חמש מאות נמנו שנה בשנה עם חברי מועצת-המדינה; עוד אלף ויותר שימשו במשרות מדיניות שונות. ואין המדובר באדמיניסטרציה מרובה ויתירה, שהרי המשרות שנת-יות היו, ורוב תושבי אתונה היו נושאים בהן לפחות פעם אחת בימי חייהם. יתר-על-כן, פעולתו של האזרח היווני כאזרח לא הצטמצמה בכל אלה. הגוף

5 עי' דיקינסון, 'ההשקפה היוונית', עמ' 75.

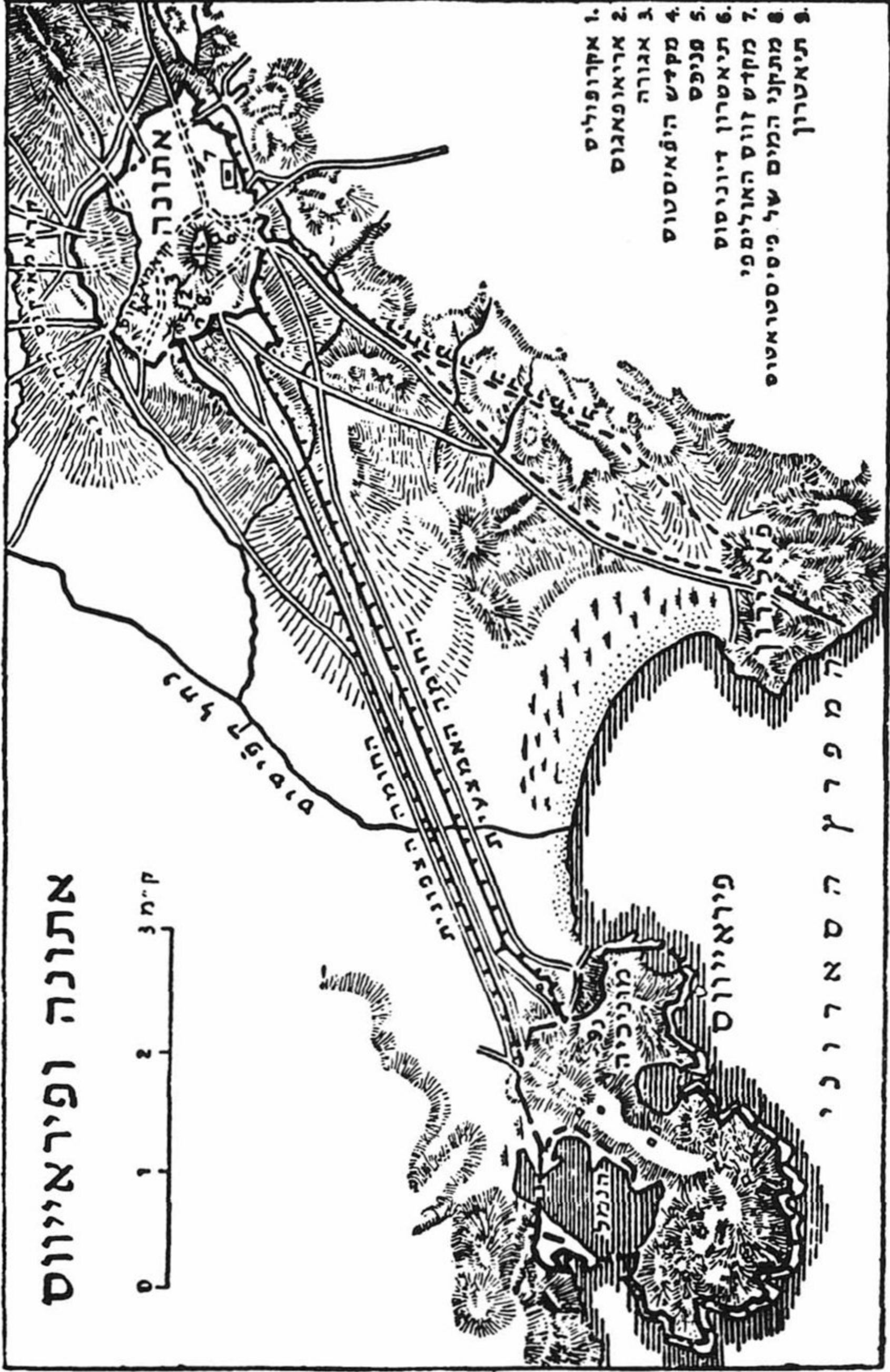
הפוליס היוונית

המדיני העליון באתונה הדימוקראטית היה אסיפת־העם, שהתכנסה בממוצע אחת בשבוע. אין ספק שחלק מאזרחי אתונה השתתפו בהתמדה בישיבותיה, ובוודאי רק מעטים לא לקחו חבל כלל בעבודתה. כמִרְכֵּן יש לזכור, שאף באזורים הכפריים ובשכונות העירוניות ('דימוס') של אַטִיקָה היו מפכים חיים ציבוריים ערים. מועצת־המדינה של אתונה הורכבה מנציגיהם של האיזורים הכפריים והעירוניים; האסיפות של תושבי הכפרים ושל השכונות היו דנות ומחליטות בעניינים מקומיים. אם ניתן דעתנו לכל אלה נקבל מושג, מה היתה מידת עיסוקו של האדם היווני בענייני ה'פוליס' שלו. איש־ה'פוליס' השתתף בהנהלת ענייני עיר־מדינתו לא רק להלכה, בהליכה לקלפי מפקידה לפקידה, אלא אף השתתפות למעשה בדברים מרובים ושונים, דבר יום ביומו. הדעת נותנת, שביחס זה שבין האדם למדינה היה טמון סודה העיקרי של יצירתה הרוחנית הגדולה של יוון.

ב'פוליס' היוונית לא ניתנו יצירה רוחנית לחד וחיים מדיניים לחד. כל שטחי היצירה הרוחנית נועדו ל'פוליס' וכווננו על־ידה. הדת — על חגיה הכלל־עממיים — היתה דת ה'פוליס', ולא עניינו הפרטי של האדם; האמנות הפלאסטית שקדה לפאר את העיר, ויצירותיה הגדולות נוצרו בתקופת־הזוהר של ה'פוליס' ולמענה; הטראגדיה היוונית נובעת ממעמקי החיים של ה'פוליס', והיא אחת החוויות העמוקות לכל בני־המדינה; הקומדיה, אף היא משיאי הרוח היוונית, היתה יצירה פוליטית לפי עצם מהותה. ה'פוליס' זקוקה היתה לכוחות הרוחניים הגלומים באזרחיה, והיא שחררה, הפעילה, עודדה, כיוונה אותם אל עצמה, שהרי ה'פוליס' נקודת־המוקד של חייה־רוח על כל גילוייהם היתה. ומשום כך שיא התפתחותה של ה'פוליס' הוא גם שיא היצירה הרוחנית של יוון.

לתיאור המדינה, החברה, וחייה־רוח של ה'פוליס' היוונית בתקופת השיא של התפתחותה — בדימוקראטיה האתונאית של המאה החמישית לפני סה"נ — מוקדש ספר זה.

אתונה ופיראיווס

1. אקרופוליס
2. אריאופאגוס
3. אגורה
4. מקדש היפאסטרס
5. פניפס
6. תיאטרון דיוניסוס
7. מקדש זווס האולימפי
8. מתקני המים של פיסטרטוס
9. תיאטרון

חלק ראשון

המדינה

חלק ראשון: המדינה

פרק ראשון

הדימוקראטיה האתונאית בהתפתחותה

ה'פוליס' היוונית בהתהוותה

הצורה הראשונה של האיגוד המדיני ביוון הקדומה היתה: מדינה שבטית. ביסודה של המדינה השבטית היה ה'גנוס', כלומר המשפחה. במובן הרחב ביר-תר של המלה — איחוד של משפחות קרובות זו לזו קרבת-מוצא והמתייחסות על אותם האבות¹. איחוד של משפחות גדולות אחדות לצורכי-מלחמה ופולחן היווה 'אחוזה' ('פראטריה'); איחוד כל ה'אחוזות' והמשפחות הגדולות בטרריטוריה מסוימת היווה שבט ('פילי'). מסגרות שנודעה להן ממשות פוליטית היו ה'גנוס' והשבט. ולא היתה ה'אחוזה' אלא חוליה מקשרת בין שתי מסגרות אלו.

בתקופת המדינה השבטית חל ביוון המעבר של האוכלוסיה מחיי-נדידה לחיי-יישוב. היתה זו התיישבות של כפרים; הכפר היה מקום-יישוב של משפחה גדולה. ימיה של תקופת התיישבות קדומה זו היו ימי מלחמה לא-פוסקת כמעט בין שבטי יוון לבין עצמם. הכרח-חיים היה איפוא אותם הימים לקבוע בשטחו של השבט מקום-מקלט לשעת-סכנה. כמקום מקלט כזה שימשה רמה ששטחה העליון בוצר ביצורי-אבן או עץ, בחינת מעוז, שאליו הביאו בשעת של התקפת-אויב את הנשים ואת הטף וכן גם את מעט המטלטלים. מקום-המקלט נהיה במרוצת הזמן למקום מושבו הקבוע של מלך השבט. תחילה היה בונה המלך את ביתו סמוך לשטח המצודה, ולאחר מכן הוא מעתיק את מושבו לתחום המבוצר עצמו. מקום מושבו של ראש-השבט נעשה, בהכרח, למרכז האדמיניסטרציה והפולחן של השבט, וכך איפוא התחילו ההתהוות של אר-מון-מצודה וההתפתחות של מרכז-קבע במדינה השבטית.

1 הריהו clan; על ה'גנוס' ביוון הקדומה עי' גוס, 'הציוויליזציה האירופית', עמ' 547.

חלק ראשון: המדינה

הנכבדים שבפמלייתו של ראש־השבט התיישבו יחד עמו בסמוך לארמון־המצודה, ואילו למרגלות הרמה התיישבו משרתיו, עובדי אדמתו, וכן בעלי־המלאכה המעטים, שעבדו הן לצורכיהם של תושבי המצודה והן לצורכי היישוב בכללו. לימים מתרקמים ביישובים הכפריים, הפזורים בשטחו של השבט, תהליכים, המביאים להתפתחותו של היישוב שלמרגלות הרמה. נתפתח עיבוד המתכת והתחיל רווח השימוש במכשירי־עבודה מעשה־חָרָשׁ. כך גדלה הפרודוקטיביות בעבודה, וכבר אנו מוצאים בכפרים בעלי־מלאכה שונים — חרש־ברזל, נגר, קדר ועוד, ששכרם מידי אנשי הכפר ניתן להם במצרכים מעודף תוצרתם החקלאית. חלק גדול מעודף התוצרת, הן מהתוצרת החקלאית והן ממוצרי המלאכה, התרכז בידי ראשי־הכפרים ומשפחותיהם. ומשהגיע הייצור לעודף של תוצרת התפתח והלך באופן טבעי סחר־חליפין בין הכפרים שבו עסקו בעיקר ראשי־הכפרים ובני־משפחותיהם. מרכז המדינה השבטית היה למקום שוק מרכזי ולשם העתיקו במרוצת הזמן את מקום מגוריהם רבים מבעלי־המלאכה ומן העוסקים בסחר־חליפין. וכך גדל ונתפתח היישוב הפרו השוכן למרגלות ארמון־המצודה².

השם 'פוליס' שימש לראשונה לציון הארמון, שוכן־הרמה בלבד, ואילו היישוב שלרגלי ההר נקרא בשם 'אֶסְטִי', כלומר 'מקום יישוב' סתם. בתארים לרוב מפוארת בשירי הוֹמֵירוֹס ה'פוליס', שוכנת־הרמה, ואילו היישוב־של־מטה כמעט שאינו זוכה לתשומת־לבו של המשורר. אולם, אט־אט גדל והולך ערכו של היישוב הפרו. הגבולות בין היישוב־של־מעלה לבין היישוב־של־מטה ניטשטשו במרוצת הזמן; התחילה התיישבות בשטח־הביניים — ה'פוליס' ירדת אל ה'אֶסְטִי, ה'אֶסְטִי' עולה אל ה'פוליס', ולימים נתגבשה האוכלוסיה של שתיהן גוש אחד, והמלה 'פוליס' באה לציין את היישוב העירוני כולו³ עם השלמתו של תהליך זה שימשה העיר מקום־מקלט, מרכז מסחרי, מרכז פולחני, ועל הכל, מרכז מדיני קבוע: מושב למועצת־המלך ומקום אסיפת העם של בני השבט. מסגרת ה'פוליס' היתה קיימת כבר בשלהי האלף השני לפני סה"נ, אולם עדיין היה חסר בה אותו תוכן מיוחד במינו, שנתגלם ב'פוליס' היותית לכשנתגבשה סופית: עדיין לא היתה העיר נחלת הכלל. ועדיין לא גובש מושג האזרחות, שהבדיל את יוון מן המזרח הקדום ושימש

2 עי' תומסון, 'מחקרים בחברה היוונית', עמ' 351 ואילך. — יש 'פוליס' מתפתחת ממקום מבוצר בלבד; יש שהיא צומחת ממקום־שוק בלבד, אולם דומה שעל־הרוב עולים הגורמים הכלכלי וההגנתי בקנה אחד.

3 עי' בוסולט־סחצודה, עמ' 154.

הדימוקראטיה האתונאית בהתפתחותה

אחת מתרומותיה הגדולות לתרבות-המערב, אלא שיוון התקדמה לקראתו התקדמות רבה ומתמדת.

התקדמות זו ידעה הפסקה. במאה האחת-עשרה לפני סה"נ חדרו לאדמת יוון מן הצפון הדורים — לוחמים פרימיטיביים ממוצא יווני, מזוינים בנשק ברזל — והציפו את הארץ. גלגל ההתקדמות הפוליטית הוחזר אחורנית: ההתפתחות לקראת חיי-עיר, והתפתחות העיר לקראת חיי עיר-מדינה, נפסקה לדורות. בעקבות הכיבוש עזבו רבים מתושבי יוון את ארצם ומצאו להם מקומוֹוֹיִישוב בחופיה הפוריים של אסיה הקטנה. למקומות החדשים נשאו אתם מסורת של חיים עירוניים, ואילו כבלי המסורת השבטית, שהיה בה כדי להאיט את התפתחות ה'פוליס', רופפים היו שם, משהיו במולדת. היישובים החדשים האלה, השוכנים לחופי ים עשיר בנמלים, ובצומתי דרכים, היו יישובים מסחריים במידה רבה יותר משהיו הערים ביוון גופה. וכך נמצאים אנו למדים, שההתפתחות שנפסקה על אדמת יוון גופה נמשכה, ביתר תוקף, ביישובי-היוונים שבארץ איאליה, כשהערים מיליטוס ואפסוס מתקדמות בראש. אולם אף ביוון, המפגרת אחרי בנותיה, שוב התחילו אחר דורות אחדים להתפתח התהליכים הפוליטיים, שהופסקו על-שום הכיבוש הדורי. אף מבחינה כלכלית ראתה אותו זמן יוון גופה התפתחות יותר גדולה משראתה לפני הכיבוש, ואנו עדים להתפתחותן של ערי מסחר, כגון קורינתוס, תאלקיס, ארקריה.

תוך כדי התפתחות חיי העיר, גידול אוכלוסייתה ופריחת המסחר, נתרבו העניינים שבין אדם לחברו, שהיו טעונים בורות ובירור משפטי, וסדרי-המשפט הפרימיטיביים שוב לא סיפקו את הדרישות החדשות. ואמנם נתפתחה והלכה האדמיניסטרציה של ענייני המשפט, שנושאה היו המלך וזקני העם מבני האצילים, וכך נעשתה ה'פוליס' אף מרכז החוק והמשפט במדינה השבטית.

כל הגורמים הללו עשו להתפשטותו של אורח החיים העירוניים (ה'פוליס' טיים) ביוון. יש שכפרים אחדים התאחדו ויצרו 'פוליס' חדשה; יש שערים קטנות הצטרפו וכוננו עיר-מדינה גדולה יותר. תהליך זה של 'סינאיקיסמוס', כלומר של 'מגורים בצוותא', עלה וגבר באזורים שונים ביוון. וכך, דרך משל, אף אתונה, ה'פוליס' היוונית החשובה ביותר, הגיעה לסוף גיבושה בעקבות איחודן של ערים קטנות אחדות.

אם הוראתה הראשונה של המלה 'פוליס' היתה ארמון-מצודה, הרי במרוצת הזמן באה מלה זו לציין את כל היישוב העירוני, שנוצר על-ידי המיזוג של אוכלוסיות המצודה עם היישוב הפרוז שררגליה. ברם, בתקופה הנדונה שוב לא נצטמצם המושג ביישוב עירוני בלבד. העיר היתה מרכז פוליטי יחיד לשטח, שהיה

ח ל ק ר א ש ו ן : ה מ ד י נ ה

קודם שטחה של המדינה השבטית, וביחידות טריטוריאליות קטנות אף מצאנו שכמעט כל תושביו של האיזור הכפרי עברו לגור בעיר, כשהם מוסיפים לעבד את שדותיהם שמחוץ לחומות. ביחידות טריטוריאליות גדולות יותר יש שנמצא בסמוך לעיר יישובים כפריים רבים, אלא שיישובים כפריים אלה היו בחינת מקומות-מגורים בלבד, וקיום פוליטי משלהם לא היה להם. תושביהם אזרחי-העיר היו, ואת תפקידיהם הפוליטיים מילאו בעיר, ולא בכפריהם, ועל-ידי אזרחותם בעיר זכו לאזרחותם במדינה. ועל שום הצמצום הטריטוריאלי של מדינות יוון ניתן לאנשי הכפר להשתתף בפועל בחייה הפוליטיים של העיר, אף-על-פי שלא נמנו עם תושביה הקבועים. וכך, נזדהו והלכו המושגים 'עיר' ו'מדינה' — העיר היתה לעיר-מדינה.

מ ש ט ר ה פ ו ל י ט י ש ל א ת ו נ ה ב ה ת פ ת ח ו ת ו

דרך התפתחותה הפוליטית הרגילה של עיר-מדינה יוונית היתה הדרך של הרחבת חוג אזרחיה בעלי-הזכויות. השלבים העיקריים בתהליך זה היו: המשטר האריסטוקראטי, המשתית את הזכויות על המוצא האצילי; הטימוקראטיה, המרחיבה את חוג האזרחים ומבססת אותו על צנסוס כספי; ולבסוף, הדימוקראטיה — שלטון העם כולו.⁴ בימי המשטר הדימוקראטי הגיעו רוב ערי יוון לשיאן, הן בהתפתחותן הפוליטית, והן ביצירתן התרבותית, ובראש אותה התפתחות גדולה צעדה אתונה. ה'פוליס' האתונאית היתה במאה החמישית לפני סה"נ מקור השראה ליוון כולה.

לא היה משטרה הפוליטי הקדום ביותר של אתונה שונה מן המשטר הקדום של שאר מדינות יוון. אף הוא הושתת על שלושת היסודות האופייניים לשבטים ההודו-אירופיים: מלך, מועצה, אסיפת-העם. שלושה מוסדות אלה אצרו בתוכם את גרעיני התפתחותה הפוליטית העתידה של יוון. בשם שהמלך היה הריבון בתקופה המונארכית, כך המועצה היתה הגוף המדיני העליון בתקופת שלטון-האצולה, ואסיפת-העם — הסמכות הריבונית בתקופה השלישית, בדימוקראטיה.

המלך היה המצביא הראשי, שופט וכוהן עליון, אולם לא היה שלטונו ללא הגבלה. על-ידו פעלה מועצת ראשי המשפחות הגדולות,⁵ ולא קיבל השליט החלטה חשובה בלי שיביאה תחילה לפני מועצתו.

4 אלה הם קווי ההתפתחות הגדולים, אולם היו ערים-מדינות, שהתפתחו בדרך שונה מזו, והיו גם יחידות אתניות על אדמת יוון, שלעולם לא הגיעו לכלל חיי-פוליס.

5 אל נכון לא של כולן, אלא של החשובות שבהן.

הדימוקראטיה האתונאית בהתפתחותה

מועצת־האצילים הקדומה באתונה נקראה בשם 'אַריאַפּאַגוס', 'גבעת־האל אַריס' (גבעה ביוונית 'פאגוס'), על שם המקום שבו התכנסה לדיוניה. ה'אריא־פאגוס' היה גוף מייצג, ועוזר על־יד המלך אף בפעולתו המשפטית.

אסיפת־העם היתה חלק לא־נפרד של המשטר היווני הקדום וכבר היתה קיימת באתונה הקדומה. תפקידי האסיפה מצומצמים היו והשפעתה על הנהלת ענייני המדינה מעטה. אמנם עניינים חשובים הובאו בפני האסיפה, אבל לא היתה לפשוטי־העם זכות לבוא בהצעות, ואף לא זכות לדון בהן. האסיפה כונסה על־ידי המלך ומועצתו, השתתפו בה כל הגברים בני־החורין, תופסי־הנשק, ותפקידה נצטמצם בשמיעתן של הצעות ובאישורן. אולם עצם קיומה של האסיפה נושא עמו חשיבות יתירה להתפתחות הדימוקראטיה. החל בתקופה הקדומה ביותר התנהלו ענייני המדינה ביוון בגלוי ולא בסתר, ואפילו לא קבע העם בענייני הממשל, הרי לפחות ידע אותם.

באמצע המאה השמינית לפני סה"נ לערך ואתונה שוב אינה מלוכה, אלא ריפובליקה אריסטוקראטית. אחת הסיבות החשובות לביטול המלוכה היתה התפתחות הערים. בעיר גדל ליכוד האצולה ועלה כוחה במלחמה נגד המלוכה. ירידת המלוכה היתה תהליך היסטורי ממושך ולא תוצאתה של מהפכה. מלכת־חילת נקבעה מלוכה־שבבחירה, לאחר מכן בא צמצום זמן מלכותו של המלך, ולאחר מכן – העמדת 'עוזרים־כנגדו' מבני האצילים, וכך עבר מעט־מעט השלטון לידי המעמד האריסטוקראטי. תחילה נתרכזה הסמכות המבצעת בידי שלושה 'אַרכוֹנטים' ('מושלים'), המחלקים ביניהם את תפקידיהם הצבאיים והאזרחיים של המלכים; בתקופה מאוחרת יותר צורפו אליהם שישה 'אַרכוֹנ־טים' נוספים, שתפקידיהם היו משפטיים בעיקרם; וכך הורכב הגוף המבצע העליון מתשעה אצילים, שקיבלו מינוי לשנה.

משקמה הריפובליקה האריסטוקראטית בארינה עלתה חשפעתה של מועצת ה'אַריאַפּאַגוס'. ה'מוֹשלים' ('אַרכוֹנטס') נבחרים מתוך האצילים, ועם סיום תקופת שירותם מצטרפים אל ה'אַריאַפּאַגוס'. כנגד זה ירד ערכה של אסיפת־העם, שלא היתה עוד אלא גוף הקיים לפי שיגרה וחסר כל חשיבות מעשית.

המשבר הכלכלי ותיקוניו של סולון

במחצית הראשונה של המאה השביעית חלו שינויים בכלכלתן של רבות מערי יוון, ואתונה בכללן. משק־החליפין פינה מקומו למשק־כספים. מעבר זה גרר שורה של תמורות כלכליות וסוציאליות, ואחת החשובות שבהן היתה התמורה במצבו של מעמד האיכרים. המעבר ממשק טבעי למשק־כספים פגע בראש

חלק ראשון: המדינה

וראשונה באיכר. בעל המשק הקטן, שעד אותו זמן החליף חלק מתוצרתו בסחור-רות לתצרוכתו היומיומית, הועמד מכאן ואילך בפני תנאי-שוק לא-מוגדרים, כשמחירי תוצרתו נקבעים על-ידי גורמים, שאין בכוחו להשפיע עליהם, ואף לא להבינם. בד בבד עלתה רמת-החיים הכללית, ולהדביקה לא היה האיכר מסוגל כלל. תכופות אנוס היה ללוות כסף מן האציל, בעל האחוזה הגדולה, אלא שלא כבימי המשק הטבעי, שוב לא היתה ההלוואה עניין שבין שכן לשכנו, אלא בגדר פעולה כספית-מסחרית, וניתנה על בסיס של משכנתא קרקעית. בדרך כלל לווה האיכר בריבית גבוהה בשנת בצורת, כשהמצרכים יקרים והכסף זול, והחזיר את ההלוואה, אם בכלל הצליח להחזירה, בשנת ברכה, כשהכסף יקר והתוצרת החקלאית זולה⁶. יתר-על-כן, חוקי החובות חמורים היו באתונה, כבכל חברה פרימיטיבית, שבה המטבע מצוי בצמצום, ואילו השיפוט נתון בידי האצור לה, כלומר בידי המלווים עצמם. אותן הסיבות עצמן, שהביאו את האיכר הזעיר לכך, שנאלץ ללוות כסף, אף הביאו אותו ליזי כך, שלא יכול לפדות את הקרקע הממושכן. אין תימה, שגדלו והלכו אחוזותיהם של האצילים, כשם שגדלה והלכה שכבה של איכרים שנושלו מאחוזותיהם והפכו אריסיו של האציל. איכרים אלה היו ל'הקטימורוי', כלומר: מקבלי שישית התנובה של שדותיהם. ברם, אף לגבי האריס פעל חלק מאותם הכוחות הכלכליים, שהביאו את האיכר החופשי ללוות משכנו האמיד. אולם בעוד שהאיכר מישכן את אדמתו, לא יכול האריס למשכן אלא את גופו שלו וגופיהם של בני-משפחתו. וכך עדים אנו לראשיתה של העבדות הכלכלית באתונה. נפערה ורחבה התהום, שהבדילה בין העני לעשיר, בין האיכר הזעיר לבעל-האחוזה הגדולה, ואותו זמן אף גברה התנגדותם של המנושלים למשטר הקיים, ובעיקר לריכוזם של כלל ענייני החוק והמשפט בידי האצולה. מחנה העניים התחיל מתלכד למלחמה במעמד השליט. בימים שאתונה נמצאה — כך דומה הדבר — ערב מהפכה סוציאלית, נבחר סולון כבורר בין המעמדות היריבים וכמחוקק-יחיד בעל סמכויות מלאות (שנת 594 לפני סה"נ). על איש יחיד זה הוטל לפתור את בעייתה הסוציאלית-הפוליטית החמורה של אתונה.

'בורר בין המעמדות היריבים', 'מחוקק יחיד' — כינויים אלה צלצול אגדי להם באזנינו. ברם עלינו לזכור, שבעיותיה של ה'פוליס' היוונית היו פשוטות יותר, שהמדינה היתה ממשית יותר, ושהגורמים הסמויים מן העין בכלכלה, בחיי החברה והפוליטיקה, פחותים היו משבמדינה של ימינו. דומה הדבר, שבעיותיה של עיר-מדינה יוונית היו ניתנות במידה מרובה לפתרון מתוכנן וראציונאלי.

6 ע' קאלהן, 'משק', עמ' 20.

הדימוקראטיה האתונאית בהתפתחותה

סולון 'המחוקק היחיד' אינו אגדה: אדרבה, הוא האישיות הראשונה, העולה מעל דפי ההיסטוריה האתונאית כאישיות של בשר ודם. ולא רק על-סולון אנו יודעים ממקורותינו ההיסטוריים, אלא אף את דבריו של סולון נוכל לשמוע, שהרי נשתמרו עד ימינו מאות אחדות של חרוזים משיריו, שבהם מדבר המחוקק על עצמו ועל מפעלו.⁷

בפעולתו של סולון לתיקון המדינה האתונאית אפשר להבחין שלושה אפיקים עיקריים: (א) סוציאלי-כלכלי; (ב) פוליטי; (ג) חוקי-משפטי.

(א) תקנתו הראשונה של סולון היתה ה'סיסאכתייה' (= פריקת-עול); ביטול המשכונות הקרקעיים וביטול העבדות הכלכלית. לפי תקנה זו של סולון שוחרר הקרקע הממושכן והנחזר לבעליו, ולפיה יצאו לחופשי עבדי-החובות ואף נפדו רבים מאלה שנמכרו לעבדות לארצות-חוץ. אמנם לא נגעה הריפורמה בשורשי הרעה — בתנאי האריסות ובקשייהם הכלכליים של האיכרים הזעירים — אבל ביטלה אחת ולתמיד את העבדות הכלכלית, בלמה את התפשטות האחרזות הגדולות ומנעה את גישולו של האיכר הזעיר מאדמתו.

(ב) עוד לפני ימיו של סולון נחלקו האתונאים, לצורכי שירות צבאי וגביית מסים, למעמדות-רכוש, וסולון שיווה לחלוקה מסורתית זו משמעות מדינית. כמעמד עליון במדינה הוכרו אנשים, שהכנסתם השנתית מאדמתם לא נפלה מחמש-מאות מידות ('מדימנוס' = 50 ליטר בקירוב); אנשי המעמד השני היו ה'פרשים', שהכנסתם לא נפלה מ-300 מידות; בני המעמד השלישי היו בעלי הכנסה של 200 מידות לפחות — אנשים שהיה בידם להזדיין על חשבון עצמם ושירתו במיל כבד-הזין; ולסוף, אלה שהכנסתם לא הגיעה ל-200 מידות, נמנו עם המעמד הרביעי ('תיטים') ושירתו בחיל-העזר, קל-הזין. החובות הכספיות והצבאיות לגבי המדינה נקבעו על-פי השתייכותו של האדם לאחד המעמדות הללו. העול העיקרי רבץ על שכמו של המעמד העליון, ולמעמד זה בלבד שמורות היו הזכויות המדיניות המלאות. רק בני המעמד הראשון זכאים היו להיבחר למשרה המדינית העליונה, זו של ה'ארכון', ולהימנות עם מועצת ה'אריאופאגוס'; לבני המעמד השני ניתנו משרות נמוכות יותר; זכות המעמד השלישי היתה זכות ההשתתפות במועצת הארבע-מאות, מייסודו של סולון⁸;

7 המקור החשוב ביותר למפעלו של סולון נמצא לנו בקטעי שיריו, שנשתמרו כהבאות בדברי סופרים מאוחרים יותר (עמ' 20 ואילך ב'אנתולוגיה ליריקה' בהוצאת דיהל). אף השווה פלוטארכוס, 'חיי סולון'; אריסטו, 'חוקת האתונאים', פרקים ה-י"ב. תיאורים מודרניים אחדים: לינספורת, 'סולון האתונאי'; פרימאן, 'סולון'; וודהאוס, 'סולון המשחרר'; אדקוק, 'סולון'.

8 עי' להלן.

חלק ראשון: המדינה

המעמד הרביעי, שפטור היה מחובות כספיות, ואף חלקו בצבא קטן היה ביחס, לא היה רשאי להשתתף בשום מוסד מדיני, חוץ מאסיפת־העם.

היה זה משטר טימוקראטי, שבו נתונות החובות והזכויות ביחס ישר לרכוש של האזרח. אין הדבר צריך לאמרו, שרוב המרחק בין שיטה מדינית זו לבין השיטה הדימוקראטית, אולם עם כל זאת אין ספק, שהיה בה משום ערעור של יסודות האריסטוקרטיה, משבא עקרון הרכוש במקום עקרון המוצא. מבנה החברה במשטר זה שוב לא היה מאובן כמקודם, ואף נפתחו בה אפשרויות של עלייה כלכלית וסוציאלית, שלא היו קיימות במשטר האריסטוקראטי. אמנם, אף לפי חוקתו של סולון עדיין נשארה מועצת ה'אריאופאגוס' המוסד המדיני החשוב ביותר, אולם חלו במועצה זו שנויים בהרכב ובתפקיד. ראשית, עבר חלק מתפקידיה למועצת הארבע מאות מיסודו של סולון, שעמה נמנו שלושת המעמדות העליונים; שנית, מועצת ה'אריאופאגוס' כללה מעכשיו את בני המעמד העליון החדש, כלומר: לא אצילים בלבד, אלא בעלי־רכוש בכלל. היתה בכך משום התקדמות ניכרת לקראת דימוקראטיה, אולם צעד חשוב מזה לקראתה היה בחידוש אירגונה של אסיפת־העם. לא היתה האסיפה חידושו של סולון, וכבר ראינו אותה כאחד משלושת היסודות של המשטר הפוליטי ביוון הקדומה. אבל לא היה רב ערכה בימי המלוכה, וירד עוד יותר בתקופת שלטון האצולה; אף דומה הדבר, שבתקופת הריפובליקה האריסטוקראטית לא השתתפו בה בני דלת־העם. סולון הוא שהגדיר לראשונה את תפקידי האסיפה ושיתף בה את כל המעמדות. (ג) הדרישה לחוק ולמשפט גלויים ושווים לכל היתה מן הדרישות העיקריות של המעמדות הנמוכים, ודומה שתקנותיו של סולון בניהון זה הן פועלו החשוב ביותר להנחת יסודותיה של הדימוקראטיה האתונאית. קשה לדון בפרטי התחידה של סולון, שכן ייחסו לו הדורות שבאו אחריו את רוב החוקים, וכמעט מן הנמנע הוא לברור את הגרעין הסולוני המקורי בכלל חוקיה של אתונה. על־כל־פנים ידוע, שתחיקתו של סולון הקיפה את רוב שטחי החיים, ושהצטיינה ברוחה הליבראלית, בעיקר בענייני הרכוש והירושה. לא פחות חשובה מתוכן התחיקה הסולונית היתה צורתה. עד ימיו היה החוק המסורתי, הלא־כתוב, נחלתם של האצילים בלבד, ובחינת אסור בדיעה לשאר מעמדות החברה. לא כן חוקיו הכתובים של סולון, שנשתמרו בבית־הממשלה ואף הוצגו לראווה במקומות ציבוריים, למען תהיה ידיעתם נחלת כלל אזרחי המדינה. אולם מה ערך לחוק הגלוי והשווה לכול, אם השיפוט נתון בידי מעמד שליט, שיכול לפרש את החרקים כאוות־נפשו? ואכן הוציא סולון את המונופולין על המשפט מידי האצולה. אפילו נשארה החנהלה המשפטית הרגילה בידי המעמד העליון, ניתנה מעתה

הדימוקראטיה האתונאית בהתפתחותה

לכל אזור זכות-ערעור בפני בית-דין, שהורכב מבני כל המעמדות. ומאחר שהותר לתבוע בפני בית-דין עממי זה ('היליאיה') כל פקיד. עם סיום תקופת שירותו, הרי למעשה ניתנה בידי העם הסמכות המבקרת העליונה.

הדימוקראטים בני המאה הרביעית שלפני סה"נ ראו בסולון את אבי הדימוקראטיה האתונאית. אולם אף מתנגדי המפלגה העממית ניסו לעתים להיתלות באילן גדול זה, ודומה שניתן לגלות במפעלו פנים לכאן ולכאן. כשבאים אנו להעריך את מידת הדימוקראטיות שבתקנותיו של סולון, עלינו להבחין בין כוונותיו הפוליטיות של סולון לבין מידת הדימוקראטיות של תקנותיו בזמן ואף לשקול את חשיבותן להתפתחות הדימוקראטיה בכלל. לא היתה תכליתו של סולון לשנות את המשטר האתונאי הקיים, אלא לפתור את הבעיות הכלכליות, הפוליטיות והסוציאליות הדחופות, שאיימו לערער משטר זה. כיוון ששאף סולון למשטר יציב, ולא למשטר חדש מיסודו, לא חשב כלל על העברת השלטון במדינה לידי העם, ורק אמר להגן על דלת-העם בפני עיוותי השלטון האריסטוקראטי. המשטר הסולוני מושתת היה על מתן זכויות-יתר לבעלי-הרכוש, ואף-על-פי-כן הביאתו כוונתו — הכוונה להגן על המון-העם — לכמה וכמה תיקונים שבני-הדור ראו בהם ללא ספק תיקונים הנושאים עליהם איפי דימוקראטי. שי-תוף המעמד הרביעי באסיפת-העם והקמת בית-דין עממי, ודאי מסימניה של דימוקראטיה הם. אולם לתיקון הראשון היה ערך קטן במשטרו של סולון, כל זמן שחשיבותה המדינית של אסיפת-העם עצמה לא היתה רבה, ואף ערכו המעשי של השיפוט העממי לא היה רב בתחילתו. ואפילו כך הם פני הדברים, הרי לאור תוצאות מעשיו — אם לא לאור כוונותיו — ראוי סולון להיקרא אבי-הדימוקראטיה האתונאית. אסיפת-העם, שהוחזרה על-ידי סולון למערכת החיים המדיניים, עלתה לאחר מכן על דרך של התפתחות מתמדת, שהגיעה לשיאה בדימוקראטיה המושלמת של המאה החמישית. זאת ועוד: להתפתחותה של הדימוקראטיה בעתיד היתה חשובה לא פחות תקנתה של הרשות המשפטית. 'השליט בבית-הדין שולט במדינה' — אמת היסטורית זו, כפי שמנסחה אריסטו על סמך ניסיון פוליטי במשך 250 שנה ומעלה מימות סולון ואילך, ספק אם היתה מובנת לסולון עצמו ולבני-זמנו. ברם, אלמלא סולון לא היה מסוגל אריסטו לנסח את ניסוחו הקולע.

עם הסתלקותו של סולון משירותו, עדיין רחוקה היתה אתונה מלהיות מדינה דימוקראטית, אך בזכות תיקוניו נשאה כבר בחובה את הגרעינים, שעתידיהם היו לעשותה בית-היוצר של הדימוקראטיה העתיקה.

חלק ראשון: המדינה

מסולון ועד קליסטניס

הריפורמה של סולון היתה ריפורמה על דרך הפשרה. היא זכתה בתמיכתו של המעמד הבינוני בלבד. ואילו הפרוליטאריון הכפרי, שלא נפתרה בעייתו פתרון ראדיקאלי, והאצולה, שהוגבל שלטונה במידת-מה, נקטו לגביה יחס עויץ. לפיכך היו השנים הראשונות לאחר סולון שנות מלחמת-מעמדות חריפה. מתוך התרו-צצות פנימית זו עלתה ה'טיראניה' של פִּיִּסִּיסְטֵרַאטוֹס¹⁰, שתקופת שלטונו הצעי-דה את אתונה צעד נוסף לקראת המשטר הדימוקראטי. מבחינה סוציאלית היה קיים קשור הדוק בין הטיראניה היוונית לבין הדימוקראטיה. על הרוב היה הטי-ראן בן למעמד-האצילים, שהתכחש למעמדו ועלה לשלטון, כשהוא תומך בבני-העניים ונתמך על-ידם. הברית בין יחיד-הסגולה לבין המון-העם הופנתה נגד המעמד השליט, וכך שימשה הטיראניה, בדרך כלל, שלב-מעבר מן השלטון האריסטוקראטי, או הטימוקראטי, אל הדימוקראטיה. אף היה זה הרקע הכללי לטיראניה של פִּיִּסִּיסְטֵרַאטוֹס, שתקופת שלטונו הארוכה¹¹ החלישה את מעמד האצילים והעלתה את כוח השכבות העממיות. דומה כי אחוזות של אלה מבני-האצולה, שעזבו את אטיקה, חילק פִּיִּסִּיסְטֵרַאטוֹס בין תומכיו מקרב הפרוליטאר-יון, וכך נהיו רבים מבני הפרוליטאריון הכפרי איכרים העומדים ברשות עצמם. יתר-על-כן, להלכה לא סר פִּיִּסִּיסְטֵרַאטוֹס מן החוקה של סולון. אמנם היה הטיראן המושך בחוטים ובידיו נתרכזה למעשה כל הסמכות המדינית, אולם המנגנון הקונסטיטוציוני פעל בימיו ללא הפרעה. ודומה, שדווקא בימי שלטונו של מי שעמד מעל לקונסטיטוציה הסכין העם האתונאי לשלטון קונסטיטוציוני תקין. עליית הטיראניה באתונה באה בעקבות מלחמה בין המתנגדים למשטרו של סולון מבני-האצילים לבין תומכיו מן המעמד הבינוני, מלחמה שהחלישה את שני הצדדים כאחד. ואילו ביטולו של המשטר הטיראני בא בעקבות מאמץ משותף של כל הכוחות במלחמה בבית-פִּיִּסִּיסְטֵרַאטוֹס, כשהתחיל שלטונם ללבוש צורה של משטר-עריצות מובהק, בעיקר לאחר שנרצח היפארכוס, בנו של פִּיִּסִּיסְטֵרַא-10 בני הזרם האריסטוקראטי, בעלי האחוזות הגדולות במישור אטיקה, נקראו בשם 'אנשי-המישור' ('פִּדִיאָקוֹי'); תומכי הריפורמה, יושבי העיר, הנמל ואיזור החוף נקראו 'אנשי-החוף' ('פִּארַאָלֹי'); בני מעמד-העניים, שאורגנו על-ידי פִּיִּסִּיסְטֵרַאטוֹס למפלגה שלישית, נקראו 'אנשי-ההרים', ('דִיאָקֵרִיאֹי').

11 פִּיִּסִּיסְטֵרַאטוֹס תפס לראשונה את השלטון בשנת 560 לפני סה"נ; הלך בגולה בשנת 555/556 ותפס את השלטון מחדש בשנת 549/550; הקואליציה של שתי המפלגות האחרות הכריחה אותו שוב לעזוב את אתונה אותה שנה; רק כעבור עשר שנים חזר לאתונה לאחר שניצח את אויביו בקרב (539/540). מאז ועד מותו ב-527/528 היה שלטונו בלתי-כעורער.

הדימוקראטיה האתונאית בהתפתחותה

טוֹס, בידי האַרמוֹדיוֹס ואַריסטוֹגִיטוֹן. בשנת 510 הצליחה החזית נגד השליטים לגרש, בעזרת ספארטה, את היפּיאָס בן פּיסיסטראטוֹס, ולהפיל את המשטר הטיראני. עם ניצחון זה פורצת המלחמה הפנימית ביתר תוקף: מצד אחד ניצב הזרם האריסטוקראטי, המתנגד למשטרו של סולון ולנוהג הדימוקראטי, שנש-תרש בימי פּיסיסטראטוֹס, בכמה וכמה שטח־חיים; ומהצד השני עמד הזרם העממי או הדימוקראטי, הנשען מבחינה סוציאלית על המעמד הבינוני העירוני ועל השכבות של מעוטי־היכולת בכללן. זרם עממי זה שאף לביסוסם ולפיתוחם של היסודות הדימוקראטיים הגלומים במשטרו של סולון, ונתמך על־ידי מספר רב של בעלי־מלאכה, סוחרים ויורדי־ים, שנמשכו לאתונה על־ידי סולון ופּיסיסטראטוֹס לצורך פיתוחה הכלכלי של העיר, אבל לא זכו בזכויות אזרחיות. בראש הזרם העממי עמד קְלִיסְתֵנִיס, בן למשפחת האֶלְקֵמֶאונִידים האצילה, שמילאה תפקיד מכריע בביטול הטיראניה.

החוקה של קליסתניס

בשנת 507/508 נסתיימה אותה מלחמה פנימית בניצחונו של קליסתניס: ראשי המפלגה האריסטוקראטית גורשו מאתונה יחד עם החיל הספארטאי שבא לעזרתם. בא זמנה של הריפורמה הקונסטיטוציונית השנייה בתולדות אתונה. לא הרי אוסיין הכללי של תקנות סולון כהרי תיקונו של קליסתניס. הריפורמה של סולון היתה מדינית־כללית, לא־מפלגתית. סולון נבחר כמפשר ובורר, וכיוון שמטרתו הראשית היתה להבטיח יציבות למדינה, לא היה מוכן כלל לספק תביעותיו של צד מן הצדדים היריבים. לא כך קליסתניס, שעלה לשלטון אחר ניצחונו של הזרם הדימוקראטי, והיה עליו לממש את שאיפות מפלגתו ולקיים את ההבטחות שנתן לתומכיו.

שתי בעיות עמדו בפני קליסתניס. האחת היתה: כיצד לבסס ולהרחיב את הדימוקראטיה האתונאית, וכיצד להקטין את השפעתן של המשפחות האריסטוקראטיות הגדולות. לצדה של זו עלתה הבעיה הדחופה: כיצד להעניק את האזרחות לבעלי־מלאכה, יורדי־ים וסוחרים ממוצא לא־אתונאי, שנתנו לו את תמיכתם נגד האצולה; כיצד לשלבם שילוב־של־קבע במערכת החיים המדיניים של אתונה. מתקנותיו של קליסתניס יש שמסתברות על־ידי אחת משתי הבעיות האלו שבפניהן עמד, ויש — על־ידי שילובן של שתיהן. ואלו התקנות העיקריות, שיש ליחסן לקליסתניס:

(א) ארגון מחדש של השבטים האתונאיים וביסוסם על יחידות מקומיות, כפרים ושכונות.

חלק ראשון: המדינה

(ב) ארגון מחדש של מועצת-המדינה והרחבת סמכויותיה, וכן הרחבת סמכויות האסיפה העממית¹².

אף אחרי סלון נשארה החלוקה האדמיניסטרטיבית של אזורי אתונה מבוססת על עקרון המוצא. היחידה הראשונה היתה המשפחה הגדולה. כל המשפחות הגדולות היו מאורגנות בשתיים-עשרה 'אחוות', שנחלקו לארבעת השבטים של אתונה. לא היתה המדינה חברי-יחידים, אלא איגוד של איגודים המבוססים על מוצא משותף. אזור נחשב מי שהיה על-פי מוצאו חבר הגנוס, הפראטריה, וכך היה חבר-השבט. המבנה השבטי מילא תפקיד חשוב הן בארגון הצבא (גדוד מכל שבט), הן בגביית המסים והן בחיים הפוליטיים, שהרי מועצת-המדינה מורכבת היתה מנציגי-השבטים (מאה מכל שבט). כך איפוא נקבעו החריות והזכויות על-פי השתייכותו של האיש למעמד כלכלי מסוים, ואילו כמסגרת האדמיניסטרטיבית למימוש החובות והזכויות שימש השבט. מטבעה של מסגרת גרת כזו, הבנויה על קשרי מוצא ועל פולחן משותף, שהיא מסוגרת ואינה עשויה לקלוט חברים חדשים. כיוון שביקש קליסתניס לשתף בחיים הפוליטיים מספר רב של תושבים ממוצא לא-אתונאי, היה חייב לשנות את עצם המסגרת האדמיניסטרטיבית, ולשם כך נקט בעיקרון חדש: בעקרון מקום-המגורים.

עוד לפני קליסתניס נסתמנו באטיקה, בעיקר באיזור הכפרי, יחידות מקומיות, כפרים ושכונות ('דימוס'), שמילאו תפקידים אדמיניסטרטיביים מסוימים. קליסתניס הרחיב והשלים שיטה זו, בעיקר באיזור העירוני, והשתית עליה את ההנהלה המדינית. מעכשיו נחלקה כל ארץ אטיקה למאה וחמישים כפרים ושכונות בקירוב¹³. רשימות האזרחים נערכו ונשמרו בדימוס, וכל תושב הדימוס היה אזור אתונה בתוקף העובדה לעצמה שהוא תושב. הדימוס בא למלא את מקום המשפחה הגדולה כיחידה אדמיניסטרטיבית עיקרית; העיקרון של מקום-מגורים בא תחת עקרון המוצא. תכליתה העיקרית של ריפורמה זו היתה לפתור את הבעיה, שהיתה דחופה לקליסתניס, והיא מתן זכויות-אזרח לתושבים ממוצא לא-אתונאי, אולם בדיעבד אף היה בה משום תרומה לקידום הדימוקראטיה וביסוסה. הרי העיקרון של מקום-המגורים הוא דימוקראטי ומתקדם, לעומת עקרון המוצא האריסטוקראטי והקדום. אמנם לא בוטלו האיגודים המשפחתיים, אבל ניטל מהם ערכם המעשי, והוסיפו להתקיים בעיקר כאיגודים

12 המקורות העיקריים הם: הירודוטוס, 'היסטוריה', כפר ה', פרקים ס"ו, ס"ט, ע, ע"ב, ע"ג; אריסטו, 'חוקת האתונאים', פרקים כ—כ"ב. עי' גם זישרן, 'המדינה היוונית', עמ' 143—161; ווקר, 'קליסתניס', עמ' 137—172.

13 המספר לא היה קבוע, עי' ווקר, 'קליסתניס', עמ' 143.

הדימוקראטיה האתונאית בהתפתחותה

חברתיים-דתיים. ירידתם של האיגודים המשפחתיים העלתה את ערך הפרט; בפני המדינה שוב לא עמדו איגודים, אלא פרטים, ובין הפרט למדינה נקבע קשר ישיר¹⁴.

המדינה היוונית היתה בנויה מתחילתה על ארגון שבטי, ואי-אפשר היה להעלות על הדעת במאה השישית לפני סה"נ חיים פוליטיים בלי חלוקה לשבטים. ואמנם לא ביטל קליסתניס את השבטים, אלא העמידם על בסיס חדש, על ה'דימוס'. כל השכונות והכפרים של אטיקה חולקו לשלושה אזורים: העיר אתונה, האיזור החקלאי של פנים-הארץ ואיזור-החוף. ה'דימוי' שבכל איזור ואיזור חולקו לעשר קבוצות. שלוש יחידות כאלו, אחת מכל איזור, היוו את השבט החדש. וכך היה המבנה: כ-150 שכונות וכפרים, שלושים קבוצות של דימוס, הקרויות 'שלישים' ('טריטיאס'; שהרי כל אחת מהוה שלישה-שבט), ועשרה שבטים¹⁵.

קודם לזמנו של קליסתניס, עם שהיו ארבעת השבטים מושתתים על המוצא, אף היו זהים בעיקרם עם יחידות טריטוריאליות גדולות. בני שבט אחד ישבו, בדרך כלל, באיזור רצוף, וכך היתה נציגותו של כל שבט במועצת-המדינה נציגות אזורית במידה מרובה, ואף השפעתן של משפחות-האצילים הגדולות היתה אזורית בעיקרה. משפחה גדולה, היושבת באיזור החוף, למשל, עשויה היתה לפרוש את השפעתה על כל האיזור ואף על השבט; וכך עשויה היתה לחלוש במועצת-המדינה על כל הקולות של בני שבט-אזורה, ועל החלק הרביעי של הצבא, אחד מארבעת הגדודים השבטיים. אולם מאחר שעשרת השבטים מיסודו של קליסתניס לא היו יחידות טריטוריאליות רצופות, עשויות היו תקנותיו לשמש בלם רציני בפני השפעתן הפוליטית של משפחות האצילים הגדולות¹⁶. ואפילו עיקר הכוונה של קביעת ה'דימוס' כיסוד להנהלה המדינית היה לפתור בעיה דחופה, הרי שימש מבנה השבטים החדש גם לפתרון הבעיה הכללית. שעמדה בפני קליסתניס, והיא: הגבלת השפעתה של האצולה וביסוס הדימוקראטיה. לתכלית זו אורגנה מחדש מועצת-המדינה. במקום מועצת סולון בת 400 החבר (מאה מכל שבט) באה במשטרו של קליסתניס מועצה בת חמש

14 אף קריאת שמו של האתונאי נשתנתה: מכאן ואילך לא היה איש אתונה פלוגי בן פלוגי, או בן למשפחה אלמונית, אלא בן 'דימוס' אלמוני. אף מהשם גשמש איפוא כל זכר למוצא אתונאי קדמון או אצילי (בתקופה מאוחרת יותר נהגו לציין את ה'דימוס' ואת שם האב כאחד).

15 סוד הצלחתו של ארגון מסובך זה היה בכך, שה'דימוס' היווה יחידה אדמיניסטרטיבית טבעית, בעלת חיים פנימיים משלה.

16 עי' ווקר, 'קליסתניס', עמ' 142 ואילך.

ח ל ק ר א ש ו ן : ה מ ד י נ ה

מאות חבר — חמישים מכל אחד מעשרת השבטים החדשים. ומועצה עממית זו, שבה ניתנה לכל 'דימוס', לפי גודלה, באות-כוחו בנציגות השבט, קבעה קליס-תנים כגוף האדמיניסטרטיבי העליון במדינה. כל הצעת-חוק וכל הצעת-פעולה הובאה באמצעות המועצה לאסיפת-העם, שהפכה בעקבות הריפורמה של קליס-תנים המוסד המרכזי במדינה¹⁷. מועצה זו לא היתה בחינת 'סינאט' אלא בחינת ממשלה. ומאחר שממשלה זו היתה מתחלפת שנה בשנה, ומספר חבריה חמש מאות, ניתן כמעט לכל אזור ואזור, אם רצה בכך, להימנות לפחות פעם אחת בחייו עם חברי הגוף המנהל בפועל את ענייני ה'פוליס' האתונאית.

מ ק ל י ס ת נ י ס ו ע ד פ ר י ק ל י ס

שלטון-העם באתונה מצא את השלמתו ושכלולו במשך שני הדורות שלאחר חקיקת קליסתנים. בדורות אלה חלו שינויים גדולים בממשל:

- (א) פיתוח השיפוט העממי;
- (ב) ביטול השפעת האריאופאגוס;
- (ג) פתיחת משרת ה'ארכון' לאנשי המעמדות הנמוכים;
- (ד) הנהגת שכר בעד שירות מדיני.

(א) זמן קצר לאחר הריפורמה הדימוקראטית העיקרית של קליסתנים אורגנה מחדש מערכת-השיפוט באתונה. הסמכות המשפטית העליונה עברה לידי עשרה בתי-דין עממיים, שמספר דייניהם עלה עד לששת אלפים אזור. מכאן ואילך קיבל העם האתונאי לידו גם את הסמכות המשפטית העליונה¹⁸.

(ב) מועצת האריאופאגוס באתונה הקדומה היתה הצומת של ההנהלה המדינית. אמנם ירדה השפעת האריאופאגוס בעקבות התיקונים של סולון וקליסתנים, אולם אף לאחר הריפורמה השנייה נשארו בידי ה'אריאופאגוס' סמכויות, מעורבות פלולית במקצת, של 'שמירה כללית על הקונסטיטוציה'. בשנת 461/462 נערכה על-ידי אפיאלטיס ופריקליס, התקפה על מועצת ה'אריאופאגוס'. אותה שנה הרצאה המועצה הקדומה כליל מן החיים הפוליטיים, והוסיפה להתקיים רק כבית-משפט לדיני נפשות. דומה, שרוב היה ערכה העקרוני של ריפורמה זו מערכה המעשי. אף בתקופת הזמן שבין קליסתנים לבין תקנותיהם של אפיאלטיס ופריקליס לא היתה ל'אריאופאגוס' השפעה מעשית רבה על ענייני המדינה. ברם, מועצה זו היתה שריד אריסטוקראטי במדינה דימוקראטית, וסמכויותיה

17 ועי' עוד להלן בפרק 'מוסדות הדימוקראטיה האתונאית'.

18 על ארגון בתי-הדין וסמכויותיהם, עי' בפרק הנ"ל.

הדימוקראטיה האתונאית בהתפתחותה

המעורפלות בעניין השמירה על החוקה עמדו בסתירה לעיקרון של שלטון־העם. לפיכך היה בביטול שארית סמכויותיה של מועצת ה'אריאופאגוס' משום צעד עקרוני חשוב לקראת השלמתה של הדימוקראטיה האתונאית.

(ג) צעד נוסף באותו הכיוון היוו השינויים, שחלו בסדרי המשרה של ה'ארכון'. אמנם שוב לא היה במחצית הראשונה של המאה החמישית ערך מעשי רב למשרת הארכון. הנהלת ענייני המדינה התרכזה בעיקר בידי מועצת החמש־מאות ובידי ה'סטראטגים', אולם משרה זו הוסיפה להיות אחת המכובדות ביותר במדינה. ומשום כך דווקא היה בהגבלת הזכות להיבחר לתפקיד הארכון משום פגיעה ברגשותיהן של השכבות העממיות הרחבות באתונה. בתקנות על דבר משרת הארכון, משרה שמשנת 487 לפני סה"נ ואילך נקבעה לפי גורל, ושנפ־תחה בשנת 457 בפני המעמדות הנמוכים, היה משום הפיכתה של ועדת־הארכון כוֹנְטִים לגוף דימוקראטי¹⁹, ומשום צעד חשוב נוסף להשלמתה של הדימוקראטיה האתונאית.

(ד) כלום היתה זו דימוקראטיה מושלמת אף למעשה, כשם שהיתה מושלמת להלכה? לפי המושגים המודרניים היינו צריכים להשיב בחיוב. מדינה, שבה רצון־העם הוא ריבוני וזכויות שוות עומדות בה לכל, ודאי זכותה להיחשב דימוקראטית להלכה ולמעשה. לא כך בדימוקראטיה הישירה של יוון העתיקה. זכויות האזרח התבטאו, לפי התפיסה היוונית, בראש וראשונה, בפעילות פוליטית יומיומית בבתי־הדין, במשרות מנהליות, באסיפת־העם, וכיוצא בהן. עם ביצוע התקנות שתוארו בזה, עמדה לכל אתונאי ואתונאי הזכות להשתתף בפועל בחיי המדינה על כל ענפיהם. ברם, זכות היתה זו, שנשארה בעיקרו של דבר זכות גרידא, שהרי נבצר מרבים מבני אתונה לזנוח לזמן ממושך את ענייני־הפרנסה ולהתמסר לשירות מדיני פעיל. פריקליס הוא שהשלים את מערכת הדימוקראטיה האתונאית משהנהיג שכר בעד שירותם של חברי־המועצה, של השופטים ושל רוב הממונים למשרות המינהליות השנתיות. כך הוציא את הדימוקראטיה האתונאית מן הכוח אל הפועל. מעכשיו ניתנה לכל אתונאי ואתונאי לא רק הזכות, אלא גם האפשרות המעשית להיות אזרח במובן היווני של מושג זה.

תקנה זו של פריקליס (לפני שנת 451/450) עשתה את המשטר האתונאי לא רק שלטון העם לטובת העם, אלא אף שלטון העם על־ידי העם.

19 על־פי החוק ניתנה הזכות להיות נבחר רק למעמד השלישי (נוסף על שני המעמדות העליונים), ואולם, לדברי אריסטו, לא הקפידו כלל על השתייכותו המעמדית של האיש, והמשרה היתה פתוחה, למעשה, בפני כל אתונאי ואתונאי.

חלק ראשון: המדינה

פרק שני

מוסדות הדימוקראטיה האתונאית

אתונה הדימוקראטית לא ידעה את הפרדת הרשויות בשלטון, שהיא מיסודותיה של הדימוקראטיה המודרנית. עם-אתונה היה הריבון, מקור כל הסמכות במדינה, אולם לא רק מקור הסמכות, כבדימוקראטיות בנות-זמננו, אלא אף נושא הסמכות בפועל. העם האתונאי באסיפתו היה הרשות המחוקקת, המשפטית והאדמיניסטרטיבית העליונה. אין הדבר צריך לאמרו, שאין אסיפה, שבה משתתפים אלפי אזרחים, מסוגלת לנהל בפועל את כל ענייני המדינה, ושנוצר איפוא הכרח להעביר תפקידים מסוימים למוסדות אחרים. ברם, כל מוסדות המדינה — המועצה, בתי-המשפט, ועדות הפקידים, לא היו אלא מיופי-כוח מטעם האסיפה ונתונים לפיקוחה המתמיד.

אסיפת-העם

גבר אתונאי, בן להורים ממוצא אתונאי, היה לאזרח משהגיע לגיל 18 וקיבל זכות השתתפות באסיפה הכללית ('אקלסיה') בגיל 20 לאחר ששב מאימוני הצבא. אין תימה, שתושבי הכפרים המרוחקים היו באים לאסיפה רק כשעניינים חשר בים, או עניינים הנוגעים להם במיוחד, עמדו על הפרק; ואמת, שאף לא כל תושבי העיר נטלו חלק פעיל וקבוע באסיפה הכללית. אולם ודאי מעטים היו, שלא שיתפו עצמם כלל, בתקופה זו או אחרת של חייהם, בפעולתו של המוסד המדיני העליון.

מהמקורות אנו נמצאים למדים, שבכינוסי האסיפה הכללית השתתפו כרגיל 2—3 אלפים אזרח; המספר ששת אלפים היווה קוורום בעניינים חשובים, ומובן, שבכינוסים, שלהם נודע עניין מיוחד, השתתפו אף הרבה יותר מזה¹. תחילה היתה האסיפה מתכנסת אחת ב־36 יום (היא עשירית השנה האזרחית באתונה), אולם במאה החמישית תכפו הכינוסים, לרגל ריבוי ענייני המדינה, והועמדו על ארבעה כינוסים במשך שלושים ושישה יום. כהזמנה לאסיפה שימשה הצגת סדר-יומה במקומות ציבוריים. בהשכמת הבוקר התחילו תושבי העיר, אנשי

1 בעד השתתפות באסיפה הונהג תשלום במאה הרביעית לפני סה"נ; מסתבר איפוא שבמאה החמישית, שבה אנו דנים, היתה ההשתתפות באסיפה משבעת רצון בדרך כלל.

מוסדות הדימוקראטיה

נמל פיראיווס ותושבי הכפרים, נוהרים לגבעת הפניכס, הסמוכה לאקרופוליס לאחר שהתיישבו על ספסלי-אבן החצובים בסלע, היה פותח יושב-ראש המועצה את ה'אקלסיה'. לאחר שהקריבו קרבן לאלים היתה האסיפה מתחילה בעבודתה. זכות הדיבור וההצעה באסיפה הכללית עמדה לכל אזרח אתונאי, אולם למעשה תמיד היתה מצויה באסיפת-העם קבוצה של 'דברנים' מפעילי המפלגות, והמון העם היה שומע, מתרשם ומצביע. כינוסי האסיפה היו נמשכים שעות רבות. ולעתים היו מסתיימים רק עם רדת החשיכה.

סמכותה של האסיפה היתה לא-מוגבלת; לידיעתה ולהחלטתה הובאו עניינים מכל שטחי החיים המדיניים. אם נבדוק את מהותם של עניינים אלה, נוכל להבחין בחמישה ראשי-תחומים בסמכויות האסיפה ובפעולותיה: (א) מינוי מוסדות אדמיניסטרטיביים ופיקוח עליהם; (ב) פוליטיקה חיצונית וביטחון; (ג) ענייני כספים; (ד) שיפוט; (ה) תחיקה.

(א) כל בעלי המשרות המדיניות והצבאיות החשובות נבחרו על-ידי האסיפה והיו נתונים למרותה ולפיקוחה המתמידים. תשע פעמים בשנה היתה דנה האסיפה בטיב שירותם של נושאי-המשרות המדיניות, ומאשרת את פעולותיהם או מעבירה אותם מתפקידיהם.

(ב) אמנם, עסקו בפועל בענייני הפוליטיקה החיצונית ובענייני ביטחון עשרת המצביאים ומועצת-המדינה, אבל האסיפה היתה הסמכות העליונה בענייני פוליטיקה וביטחון. האסיפה היתה שומעת את נציגי המדינות הזרות, בפניה מסרו שליחי המדינה דוחות על פעולותיהם הדיפלומטיות, רק היא היתה זכאית להכריז מלחמה ולכרות ברית-שלום, וממנה חייבים היו המצביאים לקבל אישור לכל תכנית צבאית חשובה.

(ג) ענייני-כספים היו מתחומי הפעולה החשובים של האסיפה. היא היתה הסמכות היחידה להטיל מסים על אזרחי אתונה והיתה מחליטה על שיעור ההכנסות וההוצאות. כל פעולה פינאנסית, שלה חשיבות-מה, היתה טעונה אישור ה'אקלסיה'.

(ד) אמנם הפקידה האסיפה הכללית את עיקר סמכותה המשפטית בידי בתי-הדין העממיים, אבל שמרה בידיה את זכות השיפוט בעניינים חשובים בעלי אופי מדיני.

(ה) בתחום התחיקה יש להבחין בין תחיקה על-ידי צווים ('פּפּיסמָה') לבין ביטול חוקים וקביעת חוקים חדשים. כל החלטה של האסיפה הכללית לבשה צורה של צו ממלכתי, ואף מצאנו החלטות לא מעטות, שאין הן נופלות בחשיבותן מחוקים ואף מחוקים קונסטיטוציוניים חשובים. בהחלטות מסוג זה נקט

חלק ראשון: המדינה

עם-אתונה זהירות רבה. ההצעות הוכנו, לעתים קרובות, על-ידי ועדות מיוחדות. אחר-כך הובאו בפני המועצה, ורק לאחר שעובדו ולובנו על-ידי שני גופים אלה היו מובאות בפני האסיפה. אמצעי-זהירות נוסף מפני תחיקה פזיזה שימשה ה'תביעה על תחיקה בניגוד לקונסטיטוציה' ('גראפי פאראנומון'): כל אתונאי ואתונאי היה זכאי להציע הצעת-חוק, אבל המציע היה אחראי לחוק זה במשך שנה מיום אישורו; והיה אם נמצא החוק החדש עומד בסתירה לאחד החוקים הקיימים או מביא נזק למדינה, נתחייב מציעו בעונש חמור. אחת לשנה נדונו ב'אקלסיה' שאלות של ביטול חוקים, של שינוי חוקים ושל תחיקת חוקים חדשים. אם הוחלט על אחת או אחדות מן הפעולות האלו, היתה האסיפה מעבירה את העניין לבית-דין עממי של מושבעים, ששימש בסמכות של ועדת-תחיקה מטעם האסיפה הכללית. החלטתו של בית-דין של מחוקקים היתה חוק מדיני מחייב.²

המועצה

האסיפה הכללית היתה הן מקור הסמכות והן מקום הסמכות. אולם חלק מסמכור-יותיה הפקידה בידי מוסדות מצומצמים יותר. במקבלי הפקדון היתה מועצת-המדינה ('בולג') המוסד המדיני החשוב ביותר.

המועצה היתה מורכבת מחמש-מאות נציגי השבטים האתונאים, חמישים מכל שבט. בתוך הנציגות השבטית עצמה היו מיוצגים כל כפר ושכונה עירונית לפי גודל אוכלוסייתם. כל אזרח אתונאי בן שלושים ומעלה היה זכאי להציע את מועמדותו לחברות במועצה, ומתוך כלל המועמדים נבחרו חמש-מאות איש בהטלת גורל. שנת שירותה של המועצה התחלקה לעשר 'תקופות' ('פריטאגיה') של 36 יום כל אחת. חמישים השליחים של כל שבט ושבט היו בפרק זמן זה את 'הוועד הפועל' של המועצה, והיו אחראים להנהלתם של כל ענייני המדינה. נוסף על 'הוועד הפועל' התורני בחרה המועצה, מתוך חבריה, בשורת ועדות לטיפול בשטחי הפעולה השונים שבסמכותה. שתי ועדות של עשרה חברים כל אחת היו ממונות, האחת — על בניין אוניות, והשנייה — על בסיסיו ומיתקניו של צי המלחמה; ועדה אחרת, הוועדה של עשרת 'מבקרי המדינה', בדקה את חש-בונות ההכנסות וההוצאות שהוגשו למועצה על-ידי המשרדים השונים; עוד ועדה עסקה בענייני הפולחן המדיני. לרשות המועצה וועדותיה השונות עמד מספר פקידים שכירים וכן מספר עובדים טכניים, מעבדי-המדינה.

יום-יום היתה מתכנסת המועצה לדיונים, לשמיעת דינים-וחשבונות אדמיניס-

2 שיטה זו נתגבשה סופית במאה הרביעית לפני סה"נ.

מוסדות הדימוקראטיה

סראטיביים, קבלת שליחי-חוץ, ועוד. ישיבותיה פתוחות היו לקהל הרחב, ואילו ישיבות סגורות נערכו רק לעתים רחוקות, כשעמדו על הפרק עניינים רבי-חשיבות, שהסודיות יפה להם. מקום מושבם של חמישים ה'פריטאנים' היה ב'בנין העגול' שבכיכר המדינה באתונה. בניין זה שימש להם לא רק מקום עבודה, אלא אף מקום מגורים, ושליש מה'פריטאנים' היו צמודים למקום (שהיה בחינת משרד של ראש-ממשלה קיבוצי) במשך כל שעות היום והלילה. בידי אחד מהם, שנקבע יום-יום בהטלת גורל, היו מפקידים את חותם המדינה ואת מפת-חות בית-הממשלה והוא היה כעין נשיא המדינה ליום אחד.

התחומים העיקריים בפעולת המועצה היו: (א) הכנת חומר לאסיפת-העם והדרכת האסיפה בעבודתה; (ב) תפקידי אדמיניסטרציה; (ג) תפקידי שיפוט ושיטור; (ד) תפקידי תחיקה.

(א) לתפקידים מהתחום הראשון שבפעולות המועצה נהגו לקרוא בשם 'תפקידים פרובולוטיים' — ר"ל 'שיקול מוקדם'. כדי להבטיח את עבודתה היעילה של האסיפה הכללית היה צורך בוועדה מתמדת, שתכין את החומר לדיוניה ותנהל את ישיבותיה, ותפקיד זה מילאה המועצה. כל הצעה שהוצעה לאסיפה באה לדיון מוקדם, לניסוח ולבירור, לפני מועצת-המדינה, והובאה על-ידיה בצורת הצעה סופית לפני האסיפה. אמנם למועצת-המדינה לא היתה זכות 'וויטו' על החלטות האסיפה, אולם מצד שני לא ניתן לקיים כלל את עבודתה של אסיפת-העם בלא ה'בול'.

(ב) המועצה היתה המוסד המבצע הראשי במדינה. ענייני כספים, ענייני דת וחלק ניכר מענייני חוץ התמנהלו על ידה. בתחומים, שבהם היה הביצוע נתון בהכרח בידי ועדות של נושאי-משרה (למשל, ענייני מלחמה), היו נושאי-המשרה נתונים לביקורתה הקפדנית והמתמדת של המועצה, שהיתה זכאית להציע לאסיפה את העברתם ממשרותיהם. וכך, כל חוטי האדמיניסטרציה נמשכו בידי ה'בול', ורק באמצעותה יכלו בעלי המשרות המדיניות לבוא במגע עם האסיפה הכללית, להציע את הצעותיהם ולמסור את הדינים-וחשבונות שלהם. כמרכן היתה המועצה הגוף המרכזי והמתאם את הפעולה האדמיניסטרטיבית של כל ועדות הפקידים שבמדינה.

(ג) הגוף המשפטי הראשי באתונה היו בתי-הדין העממיים, אבל גם המועצה מילאה כמה וכמה תפקידים בתחום השיפוט. וכך, למשל, חלק ממשפטי 'איסאנו-גליה' — האשמות בדבר בגידה במולדת או פגיעה בשלים הציבור — היו באיפ-לפני המועצה. כמרכן היה בסמכות ה'בול' להוציא פקודות-מעצר ולהטיל קנסות כספיים כגבולות מסוימים.

חלק ראשון: המדינה

(ד) תפקידה של המועצה בתחיקה היה תפקיד-עוזר, אבל משום שרק באמצעותה ניתן להביא הצעת-חוק אל האסיפה היוותה ה'בולי' חוליה חשובה בתהליך התחיקה.

בתי-המשפט

לפי הרכבה הסוציאלי וצביונה הפוליטי היתה המועצה בבחינת בבואתה של האסיפה. ואם מותר לומר, שה'בולי' היתה כעין בבואה של עם אתונה וזרועו המבצעת, הרי בתי-הדין העממיים היו אף יותר מזה: העם עצמו בסמכותו המשפטית.

מספרם הכללי של השופטים המושבעים היה ששת אלפים איש — המספר שהיה דרוש באסיפת-העם לשם קבלת החלטה חוקית בכמה סוגי עניינים חשובים. הדעת נותנת, שהעמדת מספר השופטים העממיים על ששת אלפים דווקא באה לסמל את הזהות של העם באסיפתו עם העם בסמכותו המשפטית. השופטים היו מתחלקים לעשרה בתי-דין ('דיקאסטריון'), כל אחד בן חמש מאות שופט³. על-פי סוגי המשפטים: בתי-דין לענייני מסחר, לענייני זרים, לעסקי-ימאות וכיוצא בהם. בראש בתי-המשפט עמדו ה'ארכונטים' וראשי המשטרה ('ועדת האחד-עשר'). כל אזור אתונאי בן שלושים ומעלה היה זכאי לשמש בתפקיד שופט וקיבל תשלום קטן בעד מילוי תפקיד זה. אם עלה מספר המתנדבים לשירות משפטי על הדרוש, נקבעו השופטים בהטלת גורל. רק דיני-נפשות מצד אחד, ועניינים אזרחיים פעוטים מצד שני, לא הובאו בפני בתי-דין של מושב-עים: דיני-נפשות נידונו על-ידי חמישה בתי-משפט בעלי אופי דתי למחצה, שהחשוב בהם היה ה'אריאופאגוס', ועניינים אזרחיים פעוטים באו בפני בתי-דין של בוררות בתחומי ה'דימוס' והשבט. כל שאר המשפטים הובאו אל בתי-דין של מושבעים. קשה לו לאדם המודרני להבין את המספר המופלג של משפטים שבאו בפני בתי-הדין האתונאיים ואת להיטותם של בני-אתונה אחר ההתדיינות. ייתכן שהתופעה קשורה ביצר האגוניסטי, יצר התחרות, שמצא את ביטוייו לא רק בספורט היווני, אלא אף בכמה וכמה שטחי חיים אחרים. על-כל-פנים, לא היה דומה מקומו של השיפוט בחיי האדם היווני למקום שהשיפוט תופס בחיי אדם בן-זמננו. 'אתונה בלי משפטים שוב אינה אתונה', ו'חיים בלי התדיינות שוב אינם קרויים חיים' — כדברי הסאטירה של אריסטופאניס⁴. ברם,

3 וכך נותרו אלף שופטים למילוי-מקום החסרים. במשפטים רבי-חשיבות נהגו לצרף שניים ואף שלושה בתי-דין לבית-דין גדול אחד.
עי' להלן, בפרק על 'הקומדיה האטית'.

מוסדות הדימוקראטיה

אף מסיבות אובייקטיביות רבו ענייני המשפט ; חתפתחותו המרובה של המסחר האתונאי, וההעברה של חלק גדול מן המשפטים של ערי האימפריה לאתונה. תרמו תרומה לריבויים של ענייני המשפט והטילו על בתי־הדין העממיים חובה לשבת כס למשפט במשך רוב ימות השנה.

מי שביקש להביא תלונה משפטית היה פונה אל אחד הפקידים בעלי הסמכות היורידית — הכל לפי סוג התלונה ; הפקיד היה קובע מועד לחקירה מוקדמת, ובסיום החקירה היה מעביר את העניין לבית־הדין המתאים. ביום המשפט היו מתכנסים המושבעים בבתי־המקדש, בתיאטראות ובמקומות־הציבור האחרים, ששימשו מקומות משפט. חמש מאות השופטים היו תופסים בהשכמת הבוקר את מקומותיהם על ספסלים, שהועמדו מסביב לדוכנו של אב־בית־הדין. הקהל שבא להאזין למשפט הצטופף מאחורי הסורג, מעבר למקומות הישיבה של השופטים.

אב־בית־הדין היה פותח את הישיבה בטקס דתי, ואחר היה מודיע על המשפטים שיעמדו לבירור. מושב השיפוט נמשך לעתים במשך כל שעות היום. בית־הדין זכאי היה לדון בישיבה אחת במשפטים אזרחיים אחדים, אבל במשפט מדיני אחד בלבד. המאשים והנאשם היה תפקידם במשפט אקטיבי בעיקרו, ולא פאסיבי כבמשפט המודרני. הם עצמם נשאו את נאומי הקטיגוריה והסניגוריה. הם חקרו איש את רעהו ואת העדים, ולפי דרישותיהם הובאו העדויות המתאימות⁵. יתר־על־כן, לא המדינה יזמה את המשפט, ובאתונה לא היה תובע כללי. התביעה היתה עניינו של הניזוק, או של כל אזרח הרוצה בכך. אב־בית־הדין דאג רק להנהלתו של המשפט כחוק. המושבעים שמעו, נתרשמו ופסקו פסקם בדרך של הצבעה, שנערכה עם סיום המשפט, ללא התייעצות בינם לבין עצמם, וללא שמיעת דעתם של אנשי־משפט.

קיצורו של דבר : לא היה השיפוט עניין צדדי בחיי האדם היווני, אלא עניין העומד במרכזם, ולא נפל שלטון העם בבתי־הדין בחשיבותו משלטונו באסיפת־העם. ואמנם, העם האתונאי בסמכותו המשפטית היה אדון הרכוש והחיים⁶.

5 אמנם ניתן להזמין באתונה נאום סניגוריה או קטיגוריה מאת כותב־נאומים מקצועי. ללמוד את הנאום בעל־פה ולהשמיעו בפני בית־הדין, אבל הופעת עורך־דין היתה אסורה.

6 השווה, למשל, 'חוקת האתונאים' המיוחסת לכסנופון, פרק א, סעיף י"ח (עי' נספח ב') וכן המחזה 'הצרעות' לאריסטופאניס.

חלק ראשון: המדינה

המשרות המדיניות

החוליה האחרונה במערכת השלטון המדיני באתונה היו המשרות המדיניות ('אַרכאִי'), שעיקר תפקידן בהוצאה לפועל. ביסודו של ארגון מוסדות הביצוע הונחה האפשרות ליתן לכל אזרח ואזרח לשמש במשרות המדינה על הגבוהות והמכובדות שבהן. ולא הסתפקה הדימוקראטיה האתונאית במתן אפשרויות שוות, אלא אף שקדה על מימושן. כדי להבטיח את שיתופם של כלל האזרחים במשרות המדינה, ננקטה באתונה הדימוקראטית שורת אמצעים, נוסף על פיצוי כספי בעד שירות מדיני:

(א) רוב המשרות המדיניות נקבעו בהטלת גורל — שיטה שמנעה השתלטות של בעלי־השפעה ובעלי־יכולת. יש פנים לטעון, שעם זה מנעה אותה שיטה אף את בחירתם של המתאימים והמוכשרים ביותר; אולם רווחת היתה הדעה, שהיה לה סיוע בעובדות, שכל אתונאי ששיתף את עצמו בעבודת האסיפה, המועצה ובתי־המשפט, מסוגל למלא את התפקידים האדמיניסטרטיביים הרגילים.

(ב) זמן שירותו של הפקיד הוגבל, בדרך כלל, לשנה אחת. הגבלה זו מנעה קיומו של שירות־מדינה קבוע.

(ג) לרוב המשרות אפשר היה להיבחר פעם אחת בלבד. כך הובטח ה'שלטון על־פי התור' של מספר גדול, ככל האפשר, של אזרחי אתונה.

זו השיטה ואלה האמצעים שבאו להגשים את העיקרון הדימוקראטי. ברם, עקרונות מופשטים לא היו מעבירים את הדימוקראטיה האתונאית על דעתה, ולא היה מוכן עם־אתונה לסכן למענם את שלום המדינה. ברור היה לכל, שיש משרות מדיניות, הסעונות הכשרה וכשרונות מיוחדים, וכך לא פיקפק איש, שאין האתונאים מסוגלים, דרך משל, לנהוג לקרב את צבא אתונה על־פי התור. ואמנם נקבעו המשרות הצבאיות העליונות, משרות 'גזבר־האימפריה' ועוד כמה משרות הסעונות הכשרה מיוחדת, לא בהטלת גורל אלא בהצבעה אישית באסיפת־העם.⁷

העליונה שבמשרות שנקבעו בגורל היתה זו של ה'אַרכוֹנֵטִים', המצביאים ('סטראטֶגוֹי') היו החשובים שבנושאי־משרה שנבחרו אישית.

ועדת ה'אַרכוֹנֵטִים מנתה תשעה אנשים — ועליהם נוסף מזכיר הוועדה, בעל דרגה דומה לזו של אַרכוֹן, וכך יוצגו כל עשרת השבטים. אמנם, ערכה המעשי של משרת ה'אַרכוֹן ירד במאה החמישית, עם עליית השפעתם של ה'סטראטֶגִים', אולם עדיין מקובלת היתה משרת ה'מושל' כמשרה מהמכובדות ביותר. בתחום

7 ההגבלות שצוינו לעיל לא חלו על משרות אלו.

מוסדות הדימוקראטיה

סמכותו של ה'ארכון' ('ארכון' סתם, או ה'ארכון' שעל שמו נקראת השנה' = 'ארכון אפונימוס') היתה השמירה על חיי-המשפחה ועל הרכוש והנהלת המשפטים הקשורים בכך. ארכון אחר, הקרוי בשם 'מלך', היה יושב-ראש מועצת ה'אריאופאגוס', ולידיו עברו כמה מתפקידיו הדתיים של המלך בימי קדם. תפקידיו ה'פולמארכוס' (ר"ל 'ראש צבא') הצטמצמו במאה החמישית, עקב עליית הסטראטגים, בניהול טקסים דתיים, בעיקר טקסים הקשורים בצבא ובשיפוט בענייני גרים. עוד שישה ארכונטים ריכזו בידיהם את ההנהלה הכללית של בתי-הדין העממיים.

משרת המצביאים נוצרה בשלהי המאה השישית. עשרת המצביאים נבחרו בחירה אישית באסיפה הכללית. אמנם, היתה משרתם שנתית, אולם ניתן להיבחר אליה פעמים אחדות. ועדת ה'סטראטגים' היוותה הן מטה כללי, והן מש"ד הביטחון; ה'סטראטגים' היו מפקדי הצבא והצי בימי מלחמה וממונים על כל הכוחות המזוינים ועל מיתקני-הצבא ומערכת הביצורים. ומאחר שקשה היה להפריד בין הנהלת המלחמה לבין ענייני הפוליטיקה החיצונית והאימפריאלית, רכשו לעצמם המצביאים השפעה גדולה אף בתחומים אלה. בתוקף תפקידיהם הנרחבים היתה להם גישה חופשית למועצה, ואף הזכות לכנס באמצעותה את ה'אקלסיה'.

ההכשרה המיוחדת הדרושה למילוי תפקיד ה'סטראטג' היתה מצויה בעיקר בקרב משפחות האצילים, שנודעה להן מסורת צבאית עתיקת-יומין. וכך איפוא יוצגו בוועדת-המצביאים, יותר מבכל גוף מדיני אחר באתונה, השכבות הגבוהות, שנודעו מהן נטיות אנטי-דימוקראטיות. ועדת ה'סטראטגים' היתה המוסד המדיני היחיד באתונה, שלא השתלב שילוב גמור במערכת השלטון הדימוקראטי, וסטייה זו היתה בחינת הכרח להבטחתה של יעילות מאכסימאלית בהנהגתה הצבאית של המדינה. אולם נקטה הדימוקראטיה האתונאית שורה של אמצעים, שבלמו, במידה רבה, את השפעתן של המשרות הלא-דימוקראטיות לפי אופיין. תשע פעמים בשנה נדונה באסיפת-העם השאלה, אם אמנם להשאיר את ה'סטראטגים' על כנם. עבירה כל שהיא — ולעתים קרובות אף כישלון כל שהוא — עשויים היו להביא להעברתו של מפקד צבא מתפקידו. עם סיום שירותם חייבים היו כל הפקידים הגבוהים למסור דין-וחשבון כספי וכללי בפני ועדת חקירה מיוחדת, וכל אתונאי רשאי היה לתבעם לדין על עבירות שעברו, לדעתו, בזמן שירותם.

לאור כל אלה ודאי אין פנים להניח הנחה על השתלטותם של נושאי-המשרות הגדולות באתונה. היפוכו של דבר, יש מידה של צדק לטעון שבמקרים לא מע-

חלק ראשון: המדינה

טים שלטה טיראניה של העם האתונאי בשליחיו. ואמנם דומה, שבדימוקראטיה היוונית הישירה היו הפקידים משרתי-העם כפשוטו של המושג⁸.

פרק שלישי

יסודותיה האידאולוגיים של הדימוקראטיה

ה'דימוקראטיה' (צירוף שתי מלים יווניות: 'דימוס' – 'עם', ו'קראטוס' – 'שליטה', 'שלטון') היא שלטון-העם – משטר שבו העם הוא הסמכות העליונה בכל ענייני המדינה¹.

אין דימוקראטיה בלי שלטון העם, אולם דומה שתיתכן שליטת העם בלי דימוקראטיה. הכלל הגלום בשמו של המשטר הדימוקראטי הוא מיסודותיו, אבל אין הוא כל תוכנו, ושומה עלינו לעמוד אף על שאר תוכנו של המשטר הדימוקראטי באתונה של המאה החמישית לפני סה"נ.

העם המבקש לשלוט זקוק למסגרת קבועה להבעת רצונו. אסיפת-העם, בתי-הדין והמועצה שימשו באתונה מנגנון-קבע להבעה מתמדת של רצון העם. אולם עניין רצון העם אין משמעו רצון העם כולו. כל זמן שטבע האדם בפוליטיקה הוא כמו שהוא, לא ייתכן לכוון באופן מעשי את המדינה לפי רצון כללי, שיהיה אף רצון הכול. אין שלטון העם אלא שלטון הרוב, רוצה לומר, דעת הרוב שבאה לידי ביטוי בהצבעה גלויה באסיפה על הצעות-חוק, במתן קול גלוי בבחירות

8 תיאור בהיר של מוסדות הדימוקראטיה בפעולתם ניתן אצל טאקר, 'חיי יוסי-יוס', עמ' 162 ואילך; ועי' גם גריניג, 'קונסטיטוציה', עמ' 122 ואילך. – נוהגים להדגיש את דבר ההבדל שבין הדימוקראטיה העתיקה לבין המודרנית ולטעון, שהיוונים לא ידעו דימוקראטיה על-ידי נציגים (דימוקראטיה רפרזנטאטיבית) מהי. אבל המעיין בדרכי הבחירה למועצת-החמש-מאות באתונה יגיע בהכרח לכסקנה, שהיוונים לא זו בלבד שידעו ייצוג מהו, אלא אף הקפידו על ייצוג בהתאם לגודל האוכלוסיה, שהרי כל 'דימוס' היה שולח את נציגיו למועצת-המדינה בהתאם למספר אזרחיו. השוני איפוא הוא לא בידיעה, או באי-הידיעה, של שיטת הייצוג, אלא במידת השימוש בה. היוונים השתמשו בייצוג כבשיטת-עזר בלבד, שהרי ב'פוליס' הקטנה ניתן להשאיר את ההכרעה בידי העם באסיפתו, ואילו בדימוקראטיות המודרניות היתה שיטת-העזר של היוונים לעיקר. השלטון בהן הוא של שני שלבים – שלטון על-ידי נציגים (פארלאמנט, כנסת), ולמעשה על-ידי נציגי-הנציגים (הממשלה). ולא על-ידי הבוהרים עצמם, באופן בלתי-אמצעי.

1 השווה, למשל, הירודוטוס, 'היסטוריה', ספר ג, פרק ט; אורפידיס, 'המבקשת חסות', חרוזים 408–403.

היסודות האידיאולוגיים

הפקידים הגבוהים ובהצבעה חשאית בבתי־המשפט. אנו נוהגים לדבר על 'רוב רגיל', 'רוב מוחלט', 'קול' וכיוצא בהם, כעל דברים המובנים מאליהם, אולם אין אלה דברים שבטבע, אלא פרי ניסיון ומחשבה פוליטית. 'קול', 'רוב', 'הצבעה', 'דעת הרוב' — מושגים אלה גופם יצירתה של הדימוקראטיה האתונאית הם.² לא תיתכן הצבעה על דעות בלא ניסוחן והסברתן, בלא עשיית נפשות להן, מצד אחד, ובלא השגות וביקורת, מצד שני. לפיכך הדימוקראטיה היא בהכרח 'שלטון על־ידי ויכוחים' או 'שלטון על־ידי דיבורים'.³ עיקרון זה ניסחו לראשונה פריקליס בנאומו הגדול, שבו סיכם את רעיונות היסוד של הדימוקראטיה האתונאית.⁴

יש בינינו האוחזים בעסקי ביתם ואינם מניחים ידם מעסקי המדינה, ואף הערשים מלאכתם עיקר אינם נבערים מדעת בענייני המדינה. אנו יחידים בעולם החושבים, שמי שאינו נוטל חלק בכל אלה אינו רודף שלום, אלא איש אין מועיל בו. ואנו עצמנו פוסקים את עניינינו או מדיינים בהם, לפחות, כראוי. ואין אנו חושבים שדיבורים מקפחים את המעשים, ויותר מהם מקפחים מי שאינו דורש בהם כראוי קודם לעשייתם. כי גם בזה אנו נבדלים מאחרים שאנו נוהגים להחזיק במעשה בעזות לבב ולהתבונן בו יפה בבת אחת.

כיוון שהדימוקראטיה היוונית הישירה היתה 'שלטון על־ידי דיבורים' — במידה גדולה יותר מן הדימוקראטיה־על־ידי נציגים, זו המודרנית — הרי היתה זכות הדיבור השווה לכל' ('איסיגוריה') מזכויות־היסוד של האזרח האתונאי. לכל אזרח ואזרח ללא יוצא מן הכלל ניתן להשתתף באסיפה הכללית, להציע בה הצעות־חוק והצעות־פעולה, להגן עליהן, וכן להשיב על כל דעה והצעה של הזולת. אין טוב למדינה — לפי המשורר אֶוֹרִיפִידִיס — מזכות־הדיבור השווה לרם ולנחות, ומהתרומה שתורם כל אתונאי ואתונאי לפי יכולתו לטובת הכלל. זכות זו היא מקור כוחה הפנימי של אתונה⁵; וכן — לפי הִירֹדוֹטוֹס — מקור עוצמתה כלפי חוץ.⁶ ואפילו אחד ממתנגדיה החריפים ביותר של הדימוקראטיה — האוליגארך בעל המסכת על 'חוקת האתונאים'⁷ — קובע ברורות, שחופש הדיבור מקורו בעצם טיבו ומהותו של המשטר הדימוקראטי. אולם לא רק זכות של הבעת דעה עמדה לו לכל אתונאי, שכן נהנה אף מחופש מלא ביחס לדרך

2 על שלטון הרוב עי' תוקידידס, 'היסטוריה', ספר ב, פרק ל"ז, סעיף א.

3 עי' רות, 'שלטון העם על־ידי העם' עמ' 10.

4 תוקידידס, 'היסטוריה' ספר ב, פרק מ. (עי' נספח א').

5 אֶוֹרִיפִידִיס, 'המבקשות חסות', חרוזים 434 ואילך.

6 הִירֹדוֹטוֹס, 'היסטוריה', ספר ה, פרק ע"ח.

7 עי' נספח ב'.

חלק ראשון: המדינה

ההבעה של דעתו, היא זכות ה'פרהסיה' — לומר את הכל ועל הכל ובכל צורה שהיא. אי-היכולת לומר 'כל מה שהאדם חושב' היא, לדברי אורפידיס, תכונתו של עבד, ואילו נחלתו של בן-חורין היא ה'פרהסיה' — נכסה היקר של 'אתונה המזהירה'⁸.

חירות-הדיבור של היווני היתה רק חלק ממושג כולל יותר: חירות-הפרט ('אל-וותריה'). יסוד הדימוקראטיה — אומר אריסטו ב'ספר הפוליטיקה' — היא החירות; רק במשטר זה אפשר להשיגה והיא מטרתה הגדולה של הדימוקראטיה⁹. חירות זו שתי פנים לה: חופש בחיים הפוליטיים והעדר כפייה בחיי הפרט. הבחנה זו אנו מוצאים אותה בדברי פריקליס בנאומו הגדול על הדימוקראטיה האתונאית:

'וכשם שאנו נוהגים דרך חירות בהלכות ציבור, כך מנהגנו זה במעשי יום-יום, אין אנו חושדים זה בזה ואין אנו מרעימים פנים על שכן שנתפס לתאוותו. ולא די שאין אנו קונסים אותו, אלא גם אין אנו מטרידים אותו בהבעת אי-רצון המצערת את הנפש. ואף-על-פי שאנו מתעסקים בעניינינו הפרטיים באין אונס, אין אנו חוטאים לענייני הכלל. מתוך יראת-כבוד אנו שומעים תמיד בקול המושלים הממונים עלינו, ושומרים את החוקים ויותר מכול את אותם החוקים שניתנו לתועלתם של הנדכאים, וגם אותם החוקים, שאף-על-פי שאינם כתובים, עובריהם בזויים בעיני הכול'¹⁰.

ואין זו תיאוריה בעלמא. עונש המאסר כמעט ולא נודע באתונה במאה החמישית, וקנס כספי היה צורת העונש המקובלת ביותר; חופש ההתאגדות ידע רק הגבלות מעטות; חיי-אדם היו קודש, ואין פסק-דין של מוות יוצא אלא לפי הכלל: 'אין דין-מוות בלעדי העם במליאתו'.

ואכן היתה אתונה בעיני בניה, ובעיני העולם היווני בכלל, ארץ החירות הקלאסית. כששואלת מלכת פרס במחזה 'הפרסים' לאיסכילוס: 'מי המושל בהם, ומי אדון צבאם?' עונה המקלה: 'אין הם עבדים לאיש ולא נכנעים לאיש'¹¹. עיר החירות היא אתונה — בעיני אורפידיס — אדון לעצמו הוא העם¹². והשקפה-הרגשה זו המפעמת בלבותיהם של בני דורו של פריקליס מצו-

8 אורפידיס, 'הנשים הסויניקיות', חרוז 392; 'היפוליטוס', חרוזים 421—423; 'איאוק', חרוזים 671—672; השווה אריסטופאניס, 'נשים בחג התסמופוריה', חרוז 541.

9 1317 ב, 1—5; 1310 א, 31.

10 תוקידידיס, 'היסטוריה', ספר ב, פרק ל"ז.

11 חרוזים 241—242.

12 'המבקשות חסות', חרוזים 404 ואילך.

היסודות האידיאולוגיים

אה את ביטויה הקולע בדברי פריקליס עצמו: 'אין אושר אלא בחופש, ואין חופש אלא באומץ לב'.

חירות הפרט היתה באתונה מלאה — ומה שחשוב לא פחות, ואולי אף יותר, לפי התפיסה היוונית — זכויות שוות עמדו לכל אתונאי ואתונאי ללא העדפה של שכבה, מעמד או משפחה. שוויון גמור זה בפני החוק ('איסונומיה') היה בעיני הדימוקראטים האתונאיים גולת הכותרת של משטרם. 'הכל' — אומר פריקליס בנאומו — 'שווים הם לפני החוקים בדברים שבין אדם לחברו. והרי כבוד האדם בציבור הוא לפי ערכו של אדם ולא לפי יחש-אבות, ומי שיש בידו לעשות טובה לעיר אין מונע ממנו בשל עניותו ושפל מעמדו'¹³. משפט זה, בחינת מועט המחזיק את המרובה, אנו שומעים מתוכו, (א) שכל אזרחי אתונה שווים הם בפני החוק; (ב) שאין המדינה מכרת בפריבילגיות המושתתות על מוצא או רכוש; (ג) שאי-השוויון היחידי הוא של כשרון, והוא הטעם היחידי להעדפת אדם על חברו בחיי המדינה האתונאית. אמנם נשאר אי-השוויון הכלכלי, ואתו נשארה החלוקה הסולונית למעמדות על-פי הרכוש, אולם כיוון שהזכויות המדיניות היו שוות, הרי לא היה אי-השוויון אלא בחובותיו של האזרח כלפי המדינה¹⁴.

ומן השוויון בפני החוק אל החוק עצמו. פתחנו בהגדרת הדימוקראטיה כ'של-טון העם', ועלינו לסיים בהגדרתה כ'שלטון החוק'. אין השמירה על החוק אופיינית לדימוקראטיה בלבד, אולם דווקא הדימוקראטיה אינה יכולה להתקיים בלי חוק מוגדר וגלוי לכל, ובלי שמירה על חוק זה וכבודו. כחוט השני עוברים בספרות היוונית במאה החמישית הרעיונות על החוק כיסוד לחיים מדיניים בכלל ולמשטר הדימוקראטי בפרט, כאבן השתייה של חיי החברה בכלל וחיי התרבות בפרט, וכן רגשי-כבוד והערצה לברכת-החוק. רעיונות ורגשות אלה מצאו את ביטויים הנעלה בדברי סוקראטיס, בשיחה 'קריטון' לאפלטון. סוקראטיס, שנידון למיתה על-ידי בית-דין עממי, מחכה בבית-הסוהר להוצאת פסק-הדין לפועל. ידידו הנאמן קריטון מנסה לשדלו, שיברח מבית-האסורים ויציל את נפשו. אולם סוקראטיס משיב לעומתו:

'תאר לעצמך (קריטון), שאני מתכוון לברוח מכאן... והחוקים ושלטון העיר עומדים עלי ושואלים אותי: הגידה נא לנו, סוקראטיס, מה הדבר הזה שבדעתך לעשות? כלום אין כוונתך במעשה זה, שאתה מתכוון לו, להשמיד אותנו, את החוקים, ואת כל המדינה כולה, עד כמה שהדבר תלוי בך? מדינה שבה אין

13 עי' תוקידידס, 'היסטוריה', ספר ב, פרק ל"ז.

14 עי' עוד להלן בפרק 'סעד כלכלי'.

חלק ראשון: המדינה

שום תוקף לפסקי־הדין המוצאים, ואנשים פרטיים פוסלים ומבטלים אותם — כלום אתה חושב, שמדינה כזו יכולה להתקיים ושלא ליהפך?... ומה אשיב, קריטון, על דברים אלה וכאלה?... כלום אצטדק לפניהם בטענה זו, שהעיר עשתה לי עוול והוציאה עלי משפט שלא בצדק?

קריטון מאשר ואומר: 'אכן זה תאמר, סוקראטיס, בחיי ז'ווס! אולם סוקראטיס עומד על שלו:

'ומה יהיה, אם החוקים יאמרו לי כך: לאחר שנולדת וגודלת וחונכת (על־פי חוקי המדינה), כלום יכול אתה לומר, קודם כל, שאינך הבן שלנו והעבד שלנו, והוא הדין גם באבותיך? ואם כך הוא הדבר, כסבור אתה, שדינך ודיננו שווים ושאתה רשאי לעשות לנו כל מה שנרצה לעשות לך בזמן מן הזמנים? אם אנו ננסה לאבד אותך, כשנחשוב דבר זה לתביעת הצדק, כלום גם אתה תנסה, כפי מידת יכולתך, לאבד אותנו, את החוקים, ואת המולדת, ואף תאמר שאתה עושה כל זה לפי הצדק?... וכי זו חכמתך, שאינך יודע, שהמולדת ראויה לכבוד יותר מן האם והאב וכל אבות האבות, וגם מכובדת וקדושה יותר מהם... ואולם להכריח את האם או את האב זהו איסור; ואת המולדת לא כל שכן? מה נאמר אנו, קריטון? כלום נאמור, שדברי החוקים אמת או לא?

קריטון מודה: 'אמת, כמדומני'. וסוקראטיס ממשיך:

'ואפשר יאמרו החוקים (גם זאת)... בן־חורין הוא (כל אתונאי) ללכת לכל מקום שירצה ולקחת עמו את רכושו. אך כשאחד מכם נשאר כאן לאחר שראה באיזה אופן אנו עורכים את המשפטים ומסדרים את שאר ענייני המדינה, כבר אומרים אנו עליו, שלמעשה הסכים לעשות כל מה שנגזר עליו; ואם מישהו לא יישמע לנו, אנו אומרים, שהוא חוטא חטא משולש, מאחר שאינו נשמע לנו, מולידיו, ולאחר שהסכים להישמע לנו, אינו נשמע, אף־על־פי שלא הוכיח לנו שלא יפה עשינו... אם תמות (סוקראטיס) יהא אי הצדק שבמיתתך מעשה של בני־אדם, ולא שלנו, החוקים; אולם אם תצא מכאן בדרך מגונה כל־כך, ותגמול רעה תחת רעה ועוולה תחת עוולה, ותעבור את הברית וההסכמה שבינך ובינינו, ותעשה רעה לאלה שאינם ראויים לכך אף במקצת, כלומר לעצמך ולידידיך ולמולדת ולנו, נכעס עליך אנו בחייך, וגם שם האחים שלנו, החוקים שבשאו, לא יקבלוך בסבר פנים יפות, מאחר שידעו שאף אותנו ניצית לאבד... אל תתן איפוא לקריטון להטותך לעצתו, יותר משתתן לנו יו. וכדינו של סוקראטיס דין העם האתונאי כולו. הדימוקראטיה היא ריבונות

היסודות האידיאולוגיים

העם. העם הריבוני נתון לשלטון החוק, אלא שכפיפות זו אין פירושה שעבוד. 'התוק אינו מתנגד לחופש. הוא קובע את אופיו וצרכיו, הוא פירושו למעשה' ¹⁶.

פרק רביעי

דימוקראטיה אימפריאלית

האימפריה האתונאית הימית היא התופעה ההיסטורית הראשית בתולדות יוון של המאה החמישית לפני סה"נ. אימפריה זו קמה כתוצאה של ניצחון היוונים על הפרסים, ואילו שלטונה האימפריאלי של אתונה הביא ל'מלחמת העולם' היוונית, היא המלחמה הפלופוניסית בין ספארטה לבין אתונה. ומשניגפה אתונה לפני ספארטה, עם סיום מאבק של עשרים ושבע שנה, חדלה האימפריה האחר-נאית להתקיים, ואתונה חדלה מלהיות מרכזו הפוליטי של העולם היווני.

מלחמות פרס

מתחילת המאה השביעית ועד אמצעה של המאה השישית ניצבה ממלכת לודיה שבאסיה הקטנה כתריס בין יוון לבין האימפריות הגדולות של המזרח. בגלל ממלכת לודיה, שעמדה בדרך כלל בקשרי מסחר ותרבות טובים עם היוונים, לא בא העולם היווני במגע ישיר עם אשור ועם מדי יורשתה. אולם בשנת 546 נוצח קרויסוס, מלך לודיה, בידי כורש הפרסי; אסיה הקטנה היתה לפרובינציה פרסית, והערים היווניות שלחופיה באו תחת שלטונה של ממלכת פרס. הוטלו עליהן חובות של תשלום מס-עובד ושל שירות בצבא הפרסי, את האבטונומיה הפנימית שלהן צמצמו ואף מסחרן הפורח נתערער כתוצאה הכיבוש. בשנת 499 לפני סה"נ פרץ מרד של הערים האיאוניות נגד פרס. אמנם נכשל המרד (בשנת 494), אחר מלחמה קשה וממושכת, אולם העזרה, שהושיטו למורדים מדינות אתונה ואֶרַטְרִיָה, שימשה עילה למסע-נקמה פרסי נגד יוון גופה. השנים 490—479 לפני סה"נ הן שנות הכרעה בתולדות יוון ובתולדות תרבות המערב בכלל. תהיינה הסיבות הישירות למלחמות פרס ככל שתהיינה, מלחמות אלו נתפתחו כהתנגשות גדולה בין אימפריה מזרחית לבין 'פוליס' יוונית, בין אבסור לוטיזם לבין חירות, והן בבחינת התנגשות בין המזרח לבין המערב ¹. בשנת

16 רות, 'שלטון העם', עמ' 27.

1 אופיין זה של מלחמות פרס הובן בבהירות רבה על-ידי בני-הדור ונתן לו ביטוי הידוי

חלק ראשון: המדינה

490 העלו הפרסים באש את ארטריה, אחת משתי המדינות היווניות שהושיטו עזרה למורדים היווניים באסיה הקטנה, ולאחר הצלחה ראשונה זו העלו מאוניות גייס גדול על החוף, ופלשו לאדמת אטיקה. תחת פיקודו של מילטיאדיס ניצח בשדה מאראתון, צבא־רגלים אתונאי, שמנה עשרת אלפים איש לערך, את גיסות הפרסים, שעלו עליהם במספרם בהרבה. אולם קרב מאראתון (שנת 490) לא היה תה בו משום הכרעה צבאית. באותו מסע צבאי מצומצמות היו מטרותיהם של הפרסים וצבאם קטן ביחס, אבל הביא הקרב לקרע מוחלט בין פרס לבין יוון, ושימש פתיחה להתנגשות גדולה ומכרעת. עשר שנים עברו מפעולת־העונשין של פרס ועד המסע הגדול של פֶּסְרֶכְסֶס, בן דריווש, על יוון לכובשה. אחת העובדות ההיסטוריות המכריעות של תקופת־ההפוגה היתה עלייתו של תמיסטוקליס באתונה. תמיסטוקליס ראה, שההכרעה במלחמת־פרס תיפול מן ההכרח בקרב ימי דווקא, ולא בקרב יבשתי, ובמשך שנות ההפוגה הקדיש את מיטב כוחותיו להפיכת אתונה לכוח ימי. בהשפעתו הוקדשו ההכנסות ממכרות־הכסף של לאור־ריון באטיקה לבניין הצי. בשנת 481, ערב המסע הפרסי השני, היתה אתונה בעלת צי־מלחמה של 180 אוניות, הגדול שבצי יוון. המסע הפרסי הוכן הפעם בקפדנות יתר. צבא היבשה הפרסי נועד לעבור את הגשר, שהוקם על ההלֶיס־פונט, ולהתקדם מצפון דרך תראקיה ומוקדון לעבר יוון המרכזית. ואפילו אין לדעת בדיוק מה היה גודלו של צבא־היבשה הפרסי — המספרים שנמסרו במקורות היווניים מוגזמים עד למאוד — הרי אין ספק שהיה זה הגייס העיקרי של האימפריה הפרסית, ומנה שלוש מאות אלף לוחמים בקירוב, ונוסף עליו מספר גדול של אנשי השירותים. צי פרסי חזק, אשר מנה כאלף אוניות מלחמה ואספקה, צריך היה לתמוך בחיל־היבשה. בעיקרו כוון המסע נגד אתונה וספארטה, והן ניסו לארגן את הגנתה של יוון לנוכח סכנת הפלישה. ביוזמתן נתכנס בסתיו של שנת 481 כנס של מדינות יוון, שהתארגנו לברית יוונית למלחמה בפולש. על מועצת־מלחמה בראשותה של ספארטה, הוטל לנהל את פעולות המלחמה של מדינות הברית. היה זה הניסיון הראשון בתולדות יוון לכונן גוף פאן־הֶלֶינִי, היתה זו הדוגמה הראשונה לשיתוף מקיף בין מדינות יוון לשם השגת מטרה מדינית־צבאית משותפת. ברם, רק שלושים ואחת ממדינות יוון היבשתית באו בברית נגד פרס. האחרות — קצתן נכנעו לפרס ללא קרב, קצתן נקטו עמדה נייטרלית; התפוצות היווניות לא באו לעזרת המולדת, ורבים מבני הערים

דוֹטוּס ב'היסטוריה', שנכתבה עשרות אחדות של שנים אחר המלחמה; השוהה המבוא של הירודוטוס, ספר א, פרק א וכן הספרים ו—ט; על הירודוטוס עי' להלן בפרק על 'ההיסטוריוגרפיה היוונית'.

דימוקראטיה אימפריאליט

האיאונים אף הוכרחו ללחום לצד הפולש. וכך עלה חיל-הפלישה במספרו פי כמה על צבאות-יוון. אף הצי היווני נפל בהרבה במספרו מצי האימפריה הפרסית, ההנהגה הצבאית של הברית היוונית, הן בים והן ביבשה, נמסרה בידי ספארטה, אולם ניכרת היתה השפעתו של תמיסטוקליס מאחורי הקלעים של מר-עצת-הברית. השקפתו האסטרטגית של תמיסטוקליס היתה לבקש הכרעה בקרב ימי, ולהשתמש בצבא-היבשה למלחמת הגנה בלבד. תמיסטוקליס היה מוכן להקריב, בשלב הראשון של המלחמה, את יוון הצפונית והמרכזית, ובלבד שיוכל להביא לקרב ימי בתנאים נוחים ליוונים. אחר הקרב אצל תרמופילאי, שבו נפלו מגיני המיצר — המעבר ליוון המרכזית — עד אחד (לאונידאס ושלוש מאות הגיבורים, שנת 480) — ואחר נפילת יוון המרכזית בידי הפרסים, לא נרתע תמיסטוקליס מהפקרת אדמת אטיקה, שתושביה פונו לאיים הסמוכים. אתונה עלתה באש מיד הפרסים, אבל בקרב ימי גדול במפרץ סאלאמיס, שבו נתבטל היתרון המספרי של הפרסים משום צרות המקום, זכה הצי היווני לניצחון מכריע (שנת 480). כסרכסס עזב את יוון, עם שרידי ציו וחלק מצבאו. בשנת 479 נוצח שאר הצבא הפרסי, שהיה נתון לפיקודו של מארדוניוס, בקרב על-יד פלאטאיאי, שביוון המרכזית. סמוך לכך הושמדו שרידי הצי הפרסי על-יד מיקאלי. למשך דורות רבים היתה יוון לכוח הצבאי והפוליטי המכריע בעולם העתיק. הניצחון המזהיר על כוחותיה העודפים של פרס האדירה נטע בלבות היוונים הרגשת עליונות והכרה בעדיפותם של מוסדותיהם הפוליטיים ושל אורח-חייהם. מאבק-הגבורה עם פרס שימש דחף חזק ליצירה רוחנית גדולה, שב-אה לפאר באמנות שבכתב ובאמנות שבשיש את מלחמת השחרור המזהירה. ממלחמות פרס יצאה אתונה כמעצמה הימית הגדולה של העולם היווני, וכינונה של האימפריה הימית של אתונה — אב-גורם בכל התפתחותה הפוליטית של יוון במאה החמישית — הוא תוצאתה הישירה של מלחמת-פרס.

האימפריה האתונאית

עם הדיפת הפרסים מאדמת יוון נשארו עדיין תחת עול פרס ערים יווניות באסיה הקטנה ובאיי הים האֵיגֵאִי. השחרור של יווני אסיה הקטנה צריך היה לשמש השלב הבא במלחמה. הניצחון על פרס הושג בהנהגת ספארטה, ואליה פנו יווני המזרח בבקשת עזרה והנהגה. ברם, שחרור האיים וערי-החוף כרוך היה בהכרח בפעולות ימיות נרחבות הרחק מיבשת יוון, וספארטה, המעצמה היבשתית לפי טבעה, לא היתה מסוגלת לעמוד בראש מלחמה ימית ממושכת. יתירה מזו, ספארטה אף לא גילתה עניין רב בהמשכת המלחמה. עד מהרה נואשו יווני איאווניה

חלק ראשון: המדינה

האיים מפיקוד ספארטאי ופנו לאתונה בבקשת עזרה צבאית. למטרה זו קמה בשנת 477/478 ברית ימית יוונית בהנהגתה של אתונה.

מטרותיה המוצהרות של הברית היו: שחרור יווני המזרח מעולה של פרס, השגת פיצוי, תוך כדי מלחמה, על הנזקים החומריים, שנגרמו ליוון בזמן הפלישה, ונקמה באויב על פגיעותיו בקודשי יוון.²

שנים היו הצדדים לברית — 'איאונים' מצד אחד, ואתונה מצד שני; שני הצדדים התחייבו שיהיה להם, כלשון הברית, 'אותו אויב ואותו ידיד', כלומר, הם התחייבו לנהל פוליטיקה חיצונית וצבאית משותפת. תקופת תוקפו של החוזה לא נקבעה, ועובדה זו, כפי שנראה להלן, השפיעה על התפתחותה העתידה של הברית. מועצה של בעלות-הברית היתה מתכנסת לעתים מזומנות באי דירלוס, שנקבע כמרכזה של הברית הימית (הברית 'האטית-דילית'). לכל מדינה ניתן במועצה קול אחד ולהלכה צריכה היתה מועצה זו לשמש הגוף הקובע את הפוליטיקה של הברית. ברם, מלכתחילה היתה לאתונה השפעה מכרעת על המדינות הקטנות, חברות-הברית, ולמעשה יכלה לגייס את הרוב הדרוש לכל הצעה שבה תמכה. יתר-על-כן, כל הסמכות המבצעת היתה מרוכזת בידי אתונה. שכן אתונאים היו עשרת 'גזברי היוונים' שעל קופת הברית שבדירלוס, ומצביאים אתונאים ניצחו על הפעולות הצבאיות של הברית. לשם המשכת המלחמה בפרס הוטל על המדינות החברות לספק אוניות לצי המשותף, אבל רבות מחברות הברית היו מדינות קטנות, שלא היה בכוחן להעמיד יותר מאוניות-מלחמה אחת או שתיים, ונמצאו בהן אף כאלו, שתרומוותיהן לא הגיעו אף כדי אוניה אחת. נקבע איפוא שהמדינות הקטנות ירימו סכומי-כסף לציוד אוניות, במקום שיעמידו אוניות על צוותיהן; ודומה שגם כמה וכמה מן המדינות הגדולות יותר העדיפו לשלם מס, ולא לשלוח את אורחיהן לשירות פעיל. בעקבות סקר מקיף של האפשרויות הכלכליות של בעלות-הברית, שערך האתונאי אריסטידס, נקבע גובה התרומות, והמס בכללו הועמד על 460 טאלאנט לשנה. לעת ייסודה כללה הברית את הערים היווניות של אסיה הקטנה, את האיים הסמוכים לחופיה, ערים בפרופונטיס ובתראקיה, רבים מאיי הקיקלאדים וכן את האי אוֹבּוֹיָה, הסמוך לחופי אטיקה.

כבר בשנים הראשונות לקיומה זכתה הברית הימית לשורה של הצלחות צבאיות שהצדיקו בהחלט את קיומה. אחר מצור קשה נכבש בשנת 475/6 המבצר הפרסי האחרון שעל אדמת אירופה — איאון שבחופי תראקיה. כיבוש האי סקי-רוס (473/4) נתן בידי צי-הברית מעוז חשוב בדרך הימית מאטיקה אל חופי

2 עי' תוקידידס, 'היסטוריה', ספר א, פרק צ"ו; ספר ו, פרק ע"ו; ספר ג, פרק י.

דימוקראטיה אימפריאלית

חותרים באוניית מלחמה. לפי תבליט מן המאה החמישית לפני סה"נ (אתונה)

ההליספּונט שבצפון. לאחר מכן העבירו היוונים את המלחמה לאדמת האויב. בשנת 468 זכה צי הברית בפיקודו של האתונאי קימון בניצחון גדול על הפרסים: בקרב ימי ויבשתי בשפך הנהר אורִימדון, שבחוף הדרומי של אסיה הקטנה. הושמדו 200 ויותר מאוניות האויב והוסבו אבידות לצבא היבשה הפרסי; שוח־רו אחרוני היוונים המשועבדים לפרס, ואף כמה עממים לא־יווניים שבחוף אסיה הקטנה הצטרפו לברית המנצחת.

ברם, תהליך הפיכתה של הברית הימית החופשית לאימפריה אתונאית התחיל כמעט עם ייסודה. בשנת 471/2 הוכרחה העיר קאריסטוס שבאי אֵוּבּוֹיָה, להצטרף לברית. יתכן שמנקודת הראות של הברית היתה הצדקה צבאית כלשהי לפעול לה זו. באֵוּבּוֹיָה — החשובה כל כך מבחינה אסטרטגית — היתה קאריסטוס העיר היחידה שלא הצטרפה לברית הימית. ברם, השימוש בכוח הזרוע והגבלת האבטונומיה הפנימית של קאריסטוס, לאחר שצורפה לברית, עמדו בסתירה ליסודות האיגוד החופשי. בשנת 469/70 החליטה נאפסוס, החשוב שבאיי הקיק־לאדים, לעזוב את הברית הימית. כוחות־הברית, בפיקוד אתונאי, שמו עליה מצור; נאפסוס הוכרעה ונאלצה להישאר חברה בברית, לאחר שהאבטונומיה שלה הוגבלה והוטל עליה לשלם מס כבד. שנים אחדות לאחר מכן נתגלע ריב בין אתונה לבין האי תאסוס, אחת מבנות־הברית החזקות ביותר, בשל מכרות הזהב שבחוף התראקי הסמוך לתאסוס, ובעקבות הסכסוך עזבה תאסוס את הברית. צי הברית בפיקודה של אתונה שם מצור על האי, ולסוף שנתיים הוכרחה תאסוס להיכנע (שנת 463), לשלם מס־עובד במקום העמדת אוניות לצי, והיתה לבעלת־ברית משועבדת. שלושה מקרים אלה אופייניים הם לכך וני ההתפתחות של הברית האֵטִית־דילית, והם דוגמאות לשורה ארוכה של

חלק ראשון: המדינה

תקריות דומות, שהתרחשו במשך עשר-עשרים השנים הראשונות לקיומה.³ וכך מתחילים מעט מעט להסתמן שלושה סוגים של חברי הברית: (א) מדינות שאינן תלויות באתונה מבחינת הפוליטיקה הפנימית שלהן, המעמידות אוניות לצי המשותף; (ב) מדינות שאינן תלויות מבחינת הפוליטיקה הפנימית שלהן, המשלמות מס לקופת הברית; (ג) מדינות המשלמות מס, והן חסרות אבטונו-מיה או בעלות שלטון עצמי מוגבל.

אתונה היתה מעוניינת בצמצומו של הסוג הראשון. לפעולה צבאית יעילה טוב היה צי אחד ככל האפשר, והצי שהועמד מתרומותיהן הכספיות של בעלות-הברית היה למעשה צי אתונאי לכל דבר. ומאחר שרבות מבעלות-הברית העדיפו תשלום כספים על פני שירות פעיל וממושך, הצטמצם והלך הסוג הראשון של בעלות-הברית, עד שלא נותרו בו אלא שלושת האיים הגדולים, בעלי הצי החזק: לסבוס, חיוס וסאמוס.⁴

כשם שמעוניינת היתה אתונה בצמצומו של הסוג הראשון, כך היתה מעוניינת בהרחבתו של הסוג השלישי. אפילו נשארו ערים מהסוג השני — ערים משלמות מס חופשיות, — הרי גדל והלך הסוג השלישי בעקבות מאורעות הדומים לאלה שקרו בקשר לנאפסוס, קאריסטוס, תאסוס, וגם בשל הפיגור בתשלום המס השנתי — הסוג של בעלות-ברית המעלות מס ולהן אבטונומיה מוגבלת. מידת הכפיפות לאתונה היתה שונה לגבי הערים השונות, ונקבעה בכל מקרה ומקרה על יסוד חוזה בין אתונה לבין בעלת-הברית. על-הרוב שמרה אתונה לעצמה השפעה מסוימת על המשטר הפנימי, ויש שאנו מוצאים בערים הכפופות 'משגיחים' אתונאים, ואף יש מקומות מעטים, שבהם אנו מוצאים גם חיל-מצב קטן. יש ואתונה דורשת, שהעיר תעמיד חיילים לצבאה לעת מלחמה.

בשנת 454 הועברה קופת-הברית מדילוס לאתונה, ואותו זמן — אם לא קודם לכן — חדלה מועצת-הברית מלהתכנס; בשנת 448 נעשה חוזה-שלום בין אתונה לבין פרס, וכך נעלמה העילה הראשונה לקיום הברית האנטי-פרסית. מלא-חר חוזה-שלום זה קמה והיתה למעשה אימפריה אתונאית ('ארכי'), אף ששלוש מן המדינות הימיות הגדולות נשארו עדיין חופשיות, ואף שנשארו ערים, שא-תונה לא היתה לה השפעה ישירה על הפוליטיקה הפנימית שלהן. בתקופת התפשטותה הגדולה הקיפה אימפריה זו את החופים והאיים של הים האֵיגֵאִי ממוקדון ותרפקיה בצפון, הליספונס, ואת החופים המערבי והדרומי של אסיה הקטנה, מסריגיה ועד לקיליקיה. ברשימות משלמי המס האימפריאלי, ששרדו על גבי

3 עי' תוקידידס, 'היסטוריה', ספר א, פרקים פ"ט—קי"ח.

4 עי' תוקידידס, 'היסטוריה', ספר א, פרק י"ח, סעיף ג; ספר א, פרק י"ט; פרק צ"ו.

דימוקראטיה אימפריאליט

אבן, אנו מוצאים מאתים מדינות ויותר, שהיו שייכות לאימפריה הימית האתר-נאית⁵.

לא היתה האימפריה האתונאית רק ריכוז של כוח פוליטי-צבאי, אלא אף אימפריה מסחרית. בזכות קיומו של הארגון, שהביא לביטחון של אורחות-המסחר הימיות, להידוקם של הקשרים בין המדינות החברות בו, ולהתקדמות לקראת אחידות-יתר במידות, במשקלות ובמטבע, עלה ופרח מסחר-הפנים האימפריאלי ומסחרן של מדינות הברית עם ארצות-חוץ. הצומת של מסחר גדול זה היתה אתונה; הנמל שלה נהיה למרכז המסחרי הגדול בעולם היווני, ואתונה — למדינה המסחרית הגדולה ביותר.

מטבע-כסף אתונאית משנת 470 לפני סה"נ בערך
מצד אחד: דמות ינשוף, סמלה של אתיני בתוספת האותיות AΘE כקיצור שם העיר;
מצד שני: ראש אלת העיר אתיני.

האימפריה האתונאית היתה אימפריה של הדימוקראטיה האתונאית. תועלת כלכלית ויתרון פוליטי צמחו ממנה בעיר לאותן השכבות, שעליהן נשענה הדימוקראטיה האתונאית. השכבות, שנהנו טובת-הנאה עיקרית מן הרווחה הכלכלית, היו הסוחרים, בעלי-המלאכה, ספני הצי המסחרי, בוני-האוניות ועובדי-הנמל למיניהם. שכבות אלו, שעליהן נשענה הדימוקראטיה האתונאית, נתבססו ונתחזקו מבהינה כלכלית, בכוחה של האימפריה, ותמכו בהרחבתה וחזוקה של ה'ארכי'. ולא רק טובת-הנאה עקיפה, אלא אף ריווח ישיר, באו לה למדינה האתונאית — ובראש וראשונה לשכבות העממיות — מן האימפריה הימית. הפור-

5 משנת 442/443 חולקה האימפריה לחמישה אזורים אדמיניסטרטיביים: (א) תראקיה; (ב) הליספונס; (ג) איאליה; (ד) קאריה; (ה) האיים. שני האזורים האיריניים התמזגו במשך הזמן והיו לאיזור אחד.

חלק ראשון: המדינה

ליטיקה המוצהרת של פריקליס היתה, שכל זמן שאתונה ממלאת את התחייבור-יותיה – זגנה בפני התקפה פרסית ושמירה על הביטחון בימים -- זכאית היא לעשות בכספי-המס כראות עיניה. ואמנם היוו ההכנסות מן המס חלק ניכר מתקציבה של אתונה. בנייני האקרופוליס המפוארים ניבנו במידה מרובה מכספי-הברית, ועבודת הבניין שנמשכה עשרות שנים שימשה מקור-תעסוקה לשכבות רחבות מבני-העניים. אמנם אף בלאו הכי היתה שיטת התשלום בעד שירות מדיני מתפתחת, אולם ברי, שהשפע הכלכלי, שבא לאתונה בעקבות ניצול כספי הברית, סייע להתרחבותה של שיטה זו. אף בהתיישבותם של אתונאים מעוטי-יכולת ברחבי האימפריה היה משום מתן יתרון כלכלי לעניי אתונה על-חשבון ערי הברית. שיטה זו פותחה על-ידי פריקליס והיתה לאחד הקווים האופייניים בשלטונה האימפריאלי של אתונה. מושבות-אזרחים כוננו בנקודות אסטרטגיות, על קרקע שהופקעה מבעלות-הברית, בדרך כלל תמורת פיצוי כספי. מתיישבים אלה נשארו, להלכה, אזרחיה של אתונה, ומושבותיהם, ה'קלייר' כיות' (ביוונית: 'אחוזה', 'נחלה'), היתה להן אבטונומיה פנימית. ערכן של 'קלירוכיות' אלו היה כפול ומכופל: הן סוציאלי-כלכלי והן צבאי. מכוחן הבטיחה לעצמה אתונה נקודות-אחיזה במקומות, שנודעה להם חשיבות אסטרטגית, ואף הקלה על פתרונה של בעיית התעסוקה תוך כדי שהעבירה לשם רבים מבני העניים והפכה אותם לבעלי-קרקע.

זאת ועוד, מבחינה מסוימת היו הצבאות היווניים צבאות מעמדיים, מעמד מעמד וסוג הנשק המיוחד לו. בחיל-הפרשים שירתו בני העשירים; חיל ההופ-ליטים (חיל-רגלים כבד-הזין) היה חילו של המעמד הבינוני, בעיקר הכפרי; ואילו חיל קלי-הזין, ובעיקר חיל-הים, גויס מן השכבות העניות. עם התפתחותה של האימפריה האתונאית עברה נקודת-הכובד באסטרטגיה שלה אל הצי המלחמתי, ועל-ידי כך עלה ערכן הפוליטי של השכבות העניות, שעליהן נשען אותו צי. ואלה דברי אחד ממתנגדיה החריפים של הדימוקראטיה האתונאית, שהתנגד הן לדימוקראטיה והן לאימפריה, שכן ראה נכוחה את הקשר שביניהן: 'בדין ניתן היתרון לשפלים, לעניים ולהמון-העם, מן האצילים והעשירים, שהרי העם הוא המניע את האוניות ונותן לעיר את כוחה. הרי הקברניטים, פקודי החובלים, קציני-הסיפון, הצופים ונגרי-האוניות הם הם הנותנים את הכוח לעיר הרבה יותר מכבדי-הנשק מן האצילים ומבני הטובים'.⁶

כללו של דבר: המפלגה הדימוקראטית באתונה היתה מפלגה אימפריאליסט-

6. 'חוקת האתונאים' המיוחסת לכסנופון, פרק א, סעיף ב. (נספח ב').

דימוקראטיה אימפריאלית

טית מובהקת : והמשוייה : אימפריה ימית = מסחר = דימוקראטיה — היא מעוב
דות-היסוד בתולדות אתונה במאה החמישית.

לשם קביעתו של המס של בעלות-הברית היה צורך בבדיקה קפדנית של אפ-
שרויותיה הכלכליות של כל אחת ואחת ממאתיים ויותר הערים שבאימפריה.
ההערכה הראשונה שנעשתה, עם ייכודה של הברית, על-ידי אריסטידס, נשארה
ללא שינויים גדולים במשך שנים רבות. כשהועברה הקופה בשנת 454 מדילוס
לאתונה, עברו כספי הברית משמירתו של אפולון הדילי לפיקוחה של האלה
אתיני, וחלק השישים מכל תרומה נגבה לאוצר האלה בתורת ביכורים. סך הבי-
כורים נרשם על גבי אבן והוצג לראווה באקרופוליס של אתונה. בעשרות השנים
האחרונות נתגלו רבות מן הכתובות האלו, ועל פיהן ניתן לערוך ריקונסטרוקציה
של ההנהלה הכספית של האימפריה במשך ארבעים שנה, מהזמן שהועברה לא-
תונה ועד לשנת 414/415⁷. הערכה חדשה נעשתה אחת לארבע שנים, ואותו זמן
אף ניתנה לערי האימפריה זכות ערעור בפני בתי-דין באתונה. כשהחמיר בשנת
425 מצבה הכספית של אתונה והרזרבות הכספיות כמעט ואזלו, הועלה במידה
ניכרת שיעורו של המס, והוא הוכפל ואף הושלש במקרים רבים, לפי הצעותיו
של קלאון, המנהיג הדימוקראטי.

אם היה ניצולם של כספי-הברית לצורכי אתונה אחד הקווים האופייניים
לאימפריה המפותחת, הרי הקו האחר היה : שפיטתם של בעלי-הברית באתונה.
חשיבותו הפוליטית של השיפוט ביוון היתה, כאמור, גדולה לאין שיעור משבי-
מינו, והעברת משפטיהם של בעלי-הברית לאתונה נודעה לה משמעות פוליטית
מרובה. ואמנם היה טבעי הדבר, שענייני האימפריה עצמה ועבירות נגדה, הן
של מדינה והן של יחיד, יובאו בפני בתי-דין אתונאיים, ויש מקום להניח שהש-
תרשותו של נוהג זה אף לא נתקלה בהתנגדות רבה מצד ערי האימפריה.
ברם, אותו נוהג שימש תקדים אף להעברתם של סוגי משפטים אחרים לסמכותם
של בתי-דין אתונאיים. בעיקר משנת 454 מקפידה אתונה על כך, שבחוזיה
עם ערי האימפריה יוטלו סעיפים המכוונים להגביל את זכות השיפוט העצמי
שלהן. אותה ההגבלה של זכות השיפוט לא היתה מידתה שווה לגבי הערים השו-
נות, ואין הדעת נותנת שהיה קיים הסדר אימפריאלי כללי, אבל ברי, שהיתה
ההתפתחות בכיוון לריכוזם של ענייני-המשפט החשובים באתונה. משפטים, ש-
העונש הצפוי בהם היה מוות, או גירוש, או איבוד זכויות האזרח — נוסף למש-

⁷ כל התעודות נאספו, עובדו ופורשו בעבודתם של :

B. D. Meritt, H. T. Wade-Gery, M. F. Mc. Gregor, The Athenian
Tribute Lists, Vol. I (1939); vol. II (1949); vol. III (1950)

חלק ראשון: המדינה

פטים הקשורים קשר ישיר לענייני האימפריה — היו באים בדרך כלל בפני בתי־הדין העממיים של אתונה. מכוחה של סמכות משפטית זו ניתנה לאתונה השפעה רבה אף על הפוליטיקה הפנימית של הערים, וזאת בדרך התמיכה בתומכיה של הדימוקראטיה בערי האימפריה ובדרך הקיפוח של מתנגדיה. אף רבים מן המשפטים הכרוכים בענייני מסחר נדונו באתונה, אולם בתחום זה לא נודעה הפלייה לרעה של ערי האימפריה. לפי חוזה המסחר, שנעשו בין אתונה לבין מדינות־הברית השונות, היה המשפט מתקיים בעיר מולדתו של הנתבע, וכך נתבררו לעתים קרובות תביעותיהם של אתונאים בפני בתי־הדין של בעלות־הברית. מבחינה חומרית נשאה עמה האימפריה האתונאית ברכה רבה לעולם היווני. עקרונות החוק האתונאי, ובעיקר החוק המסחרי, המפותח והמתקדם שבחוקי הערים היווניות, התפשטו על פני העולם היווני; האדרכמון האתונאי היה למטבע העובר לסוחר, ואילו המידות והמשקלות האתונאיים נתקבלו ברבות ממדינות יוון. דבר שהקל על המסחר הבינלאומי ברחבי העולם היווני ואף מחוצה לו. המס האימפריאלי לא היה בו (לפחות עד תחילת המלחמה הפלופוניסית) משום מעמסה כבדה מדי, ורוב ערי האימפריה זכו בתקופת שלטונה של אתונה לפריחה מסחרית־כלכלית גדולה.

מבחינה פוליטית היתה האימפריה האתונאית ריכוז־כוח, שלא היה כמותו קודם לכן בתולדות יוון, וקיומה פתר את הבעיה המזרחית — בעיית הסכנה מצד פרס — לעשרות שנים. ברם, כל עצמו של קיום האימפריה עמד בסתירה לעקרונות היסוד של ה'פוליס' היוונית. הגבלה כלשהי של אבטונומיה פנימית היתה בעיני המדינות היווניות פגיעה חמורה ביותר ביסודות חייהן, ששום תועלת חומרית לא היתה עשויה לכפר עליה. עם התפתחותה של האימפריה ועם התגבשותה גדלה והלכה ברחבי העולם היווני ההתנגדות לאתונה, 'המדינה הטיראנית', והגורמים למלחמה הפלופוניסית (431—404), שבה נתערער ונפל השלטון האתונאי ביוון, נעוצים בעצם עובדת קיומה של האימפריה האתונאית.⁸

המלחמה הפלופוניסית

יש המבקשים לראות את גורם המלחמה בניגוד שבין שבט הדורים (ספארטה ורבות מבעלות בריתה) לבין האיאוניים (אתונה ורבות מערי האימפריה); יש הרואים גורם זה בניגוד שבין המשטר האוליגארכי של ספארטה לבין הדימוק

8 הכרך השלישי של ספרו של מריט וכר (עי' ההערה הקודמת) הוא סקירה חשובה ביותר על האימפריה האתונאית; סקירה היסטורית טובה ניתנת גם אצל ביורי, 'תולדות יוון', עמ' 328 ואילך.

דימוקראטיה אימפריאלית

קראטיה האתונאית ; אף יש המסבירים את פריצת המלחמה מכוחה של ההתחרות המסחרית שבין קורִינתוס לאתונה. תחרות על שוקי המערב — סיקיליה ואיטליה.

מאז ומתמיד היה קיים בפוליטיקה היוונית הניגוד בין הדורים לבין האיאותים, ופעמים הוא מזדקר לנגד עינינו במשך תקופת המלחמה הפלופוניסית, אולם עדיין אין ניגוד קבוע זה עשוי להסביר את המלחמה. אף הניגוד בין הדימוקראטיה והאוליגארכיה נראה לעין בתקופת המלחמה, ובעיקר בדברי התעמולה של הצדדים הלוחמים. ברם, ספארטה האוליגארכית ואתונה הדימוקראטית התקיימו ביוון זו לצד זו במשך דורות, ואף שיתפו לא אחת פעולה ביניהן. וכשם שקשה להניח, שהניגוד שבמשטרי המדינות האלה היה דינאמי עד כדי להביא ל'מלחמת־העולם' היוונית, כך אף קשה להניח, שהניגוד הגזעי שביניהן היה בו כדי להביא לידי המלחמה. ואילו מבחינת הגורם המסחרי, אמנם נכון שנמנתה קורִינתוס עם דורשי המלחמה התקיפים ולחצה על ספארטה בכיוון זה, וכן עוב־דה היא, שהיה קיים ניגוד אינטרסים בינה לבין אתונה. אולם אף־על־פי שוודאי היתה התחרות כלכלית זו בין גורמי הלוואי של המלחמה, הרי לא בה, ולא בגורמים האחרים שהוזכרו, ראה תוקידידיס, ההיסטוריון הגדול של המלחמה, את סיבותיה, אף שאין הוא מתעלם מהם. תשובתו של תוקידידיס לשאלה מה הן סיבות המלחמה היא ברורה. לאחר שהזכיר את הסכסוכים, שבהם הוא רואה את הגורמים הישירים למלחמה, אומר תוקידידיס : 'ואני סבור, שהסיבה האמיתית ביותר, — אם גם דובר בה בגלוי פחות מכול — היא שגדלה עוצמת האתונאים, וזו שנטעה פחד בלב הספארטאים והכריחה אותם לצאת למלחמה' ⁹. והעוצמה האתונאית' מהי ? — הרי היא זהה לגבי תוקידידיס עם עליית כוחה האימפריאלי של אתונה מאז מלחמת פרס ¹⁰. וכך רואה תוקידידיס את סיבת המאבק בעצם קיומה של האימפריה האתונאית, בעובדה שריכוזה כוח צבאי, כלכלי ופוליטי, שהיה בו כדי לערער את שיווי־המשקל בפוליטיקה של יוון ולסכן את מעמדה של ספארטה. פחדה של ספארטה מפני עליית כוחה של אתונה האימפריאלית — זו היא 'הסיבה האמיתית ביותר' למלחמה, לדעת הגדול בהיסטוריוני העולם העתיק, שהוא עצמו השתתף במלחמה ושבקי היה מאין כמוהו בפוליטיקה של זמנו. ונדמה לנו, שפטורים אנו מלחפש אחר סיבה 'אמיתית יותר'.

תכליתה של מלחמת ספארטה היתה מיגור כוחה של אתונה האימפריאלית, ואילו סיסמתה כלפי העולם היווני היתה שחרור בני היוונים מעולה הטיראני של

9 תוקידידיס, 'היסטוריה', ספר א, פרק כ"ג, סעיף ו.

10 השוה תוקידידיס, ספר א, פרקים פ"ט—ק"ח.

חלק ראשון: המדינה

אתונה וחזרה אל השיטה המסורתית של ה'פוליס' היוונית העצמאית. בכוח סיס' מאות אלו זכתה ספארטה מלכתחילה ביתרון במלחמת-התעמולה שליוותה את המלחמה החמה.

כבר בתחילתה הקיפה המלחמה חלק גדול ממדינות יוון, ובהמשכה נגררו למערבולת מדינות רבות נוספות, הן ביוון גופה והן במערב (סיקיליה). ואף פרס התערבה בשלביו האחרונים של המאבק. מלחמת-פלופוניסוס הפכה ל'מלחמת עולם' יוונית ממש.

לצדה של ספארטה עמדה הברית הפלופוניסית, שכללה את רוב מדינות הפלופוניסוס. מעבר לפלופוניסוס עמדו לימינה תיבאי וכן הפוקים והלוקרים ביוון המרכזית והצפונית, ובמערב — אֶנְאֶקְטוֹרִיוֹן והאיִ לוֹקֶאס. ספארטה ובעלת-בריתה יכלו להעמיד ללא קושי כשלושים אלף חיילים כבדי-זין בקוֹ רא־שון, מבלי להיזקק לחיל-המילואים, ומספר רב של חיילים קלי-זין. כמורכב עמד לרשותה של ספארטה חיל הפרשים של תיבאי, בעוצמה של אלף פרשים לערך, וכן הצי הקורינתי, שכלל כמאה אוניות.

בעלי-בריתה של אתונה ביוון גופה היו מועטים: פלאטאיאי שביוון המרכזית, נאופאקטוס שבמפרץ הקורינתי, והאי קרקירה שבמערב. במשך רוב ימי המלחמה לא נדרשו ערי האימפריה להעמיד כוחות של צבא-יבשה לרשות אתונה, וכוחות היבשה האתונאיים לא עלו על שלושה-עשר אלף חיילים כבדי זין בקו הראשון, וכשישה-עשר אלף אנשי מילואים, שהשתמשו בהם בעיקר לשמירה על ביצורי אתונה ונמלה. עיקר כוחה של אתונה היה בצי-המלחמה שלה, שמנה כשלוש מאות אוניות, נוסף על השייטות של בעלת-בריתה קרקירה, ושל החברות העצמאיות של האימפריה לסבוס יחיוס. רק חלק משייטי הצי היו אתונאים, וערי האימפריה שימשו מקור חשוב לכוח האדם הרב שהיה נחוץ להפעלתו של הצי¹¹. ואם היו האמצעים הכספיים של ספארטה מוגבלים מאוד, הרי עמדו לרשות אתונה רזרבות כספיות, בעיקר מכספי המס, שהגיעו בתחילת המלחמה עד ל-6000 טאלאנטים, לערך, והכנסותיה השנתיות שלא נפלו מאלף טאלאנטים.

וכך נערכו זה נגד זה: כוח יבשתי מול כוח ימי. מטבע הדברים, שהכוח היבשתי עלול היה לפגוע בעיקר במרכז היבשתי של המעצמה הימית, ולא במקורות כוחה שמעבר לים; ואילו הכוח הימי לא היה עשוי לפגוע פגיעה חמורה באדמת המעצמה היבשתית, שהרי כל פלישה של ממש נידונית היתה בתנאים הנתונים לכישלון מראש. בתנאים אלה צריך להניח, שהמעצמה הימית תעדיף התקפות

11 צוחת של אונית-מלחמה כלל 170 חותרים, ועוד כשלושים חיילים ושייטים.

דימוקראטיה אימפריאליט

של פגע וברח' על המעצמה היבשתית, או התקפות על בעלי-בריתה הימיים של מעצמה זו. מסתבר, שציו הקטן של הכוח היבשתי וצבאו החלש ביחס של הכוח הימי ישמשו בעיקר לצורכי הגנה, ואילו הכוחות התוקפים יהיו צייה של המעצמה הימית וחיל היבשה של המדינה היבשתית. שיקולים כלליים אלה מסבירים את האסטרטגיה של הצדדים הלוחמים ומשמשים מפתח לרוב הפעולות הצבאיות בימי המלחמה הפלופוניסית.

הנחת היסוד של פריקליס היתה, שלא תוכל אתונה לזכות בהכרעה בקרב יבשתי, ואף לא תוכל למנוע בעד פלישת האויב לאדמת אטיקה. מאידך גיסא, היה ברור לו, שהצבא הפלופוניסי לא יוכל להכריע במצור את אתונה המבוצרת היטב והקשורה על-ידי 'החומות הארוכות' עם נמל פיראיווס. מתוך הערכה נכונה זו של שתי עובדות-יסוד צמחה האסטרטגיה של פריקליס — האסטרטגיה של הפקרת אטיקה. פריקליס הלך בדרכו של תמיסטוקליס, שהביא את האתונאים במלחמת-פרס השנייה להפקרת אטיקה וסמך על ההכרעה בקרב ימי. עיקר כוחה של אתונה היה, לפי תפיסתו של פריקליס, באימפריה הימית שלה, וכל זמן שאתונה שמרה על האימפריה ועל מסחרה העולמי לא נשקפה, לדעתו, שום סכנה של ממש למקורות כוחה. ואמנם קבע פריקליס — ואף כפה את תפיסתו על עם אתונה — שאין להגן על אדמת המולדת ושיש להשאירה לבז לאויב. לא קיווה פריקליס להכרעה צבאית מהירה ודגל באסטרטגיה של התשת כוחו של האויב במלחמה ממושכת. לפי השקפתו צריכה היתה אתונה לשמור את היש, להימנע מניסיונות להרחיב את האימפריה, ולפגוע בבעלות-בריתה של ספארטה, במסחר הקורינתי, בדרכי האספקה של הפלופוניסוס, ובמידת האפשר אף בחופי פלופוניסוס גופא¹². וכנגד זה, האסטרטגיה של הספרטאים היתה פשוטה: פלישות לאדמת אטיקה והשמדת היבול, מתוך תקווה להביא לידי קרב מכריע על אדמת אטיקה, התקפות על בעלות-בריתה של אתונה ביבשה, ובשלב מאוחר יותר — עידודן של מרידות ברחבי האימפריה האתונאית.

עובדות-יסוד אלה במערך הכוחות ובתפיסתם האסטרטגית העקרונית של הצדדים הלוחמים, מסבירות בעיקר את השלב הראשון במאבק ('מלחמת עשר השנים' 431—421 לפני סה"נ). המסע האתונאי הגדול לכיבוש סיקיליה (415—413) היה בו משום סטייה בולטת מעקרון-היסוד של פריקליס, עקרון השמירה על היש ללא ניסיון להרחיב גבולות האימפריה. רק בשלב השלישי והאחרון של ההיאבקות הגדולה (413—404) משתנה אופי המלחמה. בעקבות המפלה האתונ-

¹² עי' בעיקר נאומיו של פריקליס אצל תוקידידס, 'היסטוריה', ספר א, פרקים ק"מ—קמ"ד; ספר ב, פרקים ס—ס"ד. וכן עי' ספר ב, פרק ס"ה.

חלק ראשון: המדינה

אית אצל סיראקוסאי שבסיקיליה מתמרדות רבות מערי האימפריה. בעזרת הזהב הפרסי מקימה ספארטה צי חזק ועוברת להתקפה ישירה על האימפריה הימית של אתונה.

ההכרעה נפלה בשנת 405. עם השמדתו של הצי האתונאי אצל איגוספוטאמוי פסקה האימפריה הימית מלהתקיים¹³.

פרק חמישי

הדימוקראטיה ומתנגדיה בימי המלחמה הפלופוניסית

שלושה כוחות ראשיים פעלו בפוליטיקה הפנימית של אתונה בימי המלחמה הפלופוניסית: המפלגה הדימוקראטית, מפלגת האוליגארכים הקיצוניים והמפלגה המתונה. לא בין לילה קמו גופים פוליטיים אלה. הכיוונים העיקריים — הכי וון הדימוקראטי, השוקד על ביסוסה ועל פיתוחה של הדימוקראטיה האתונאית, והאנטי־דימוקראטי, האומר לבלום אותה או לבטלה — עוברים כציר בפוליטיקה הפנימית של אתונה מימי סולון ועד פריקליס. אבל דומה, שאין השם 'מפלגות פוליטיות' הולם את הכיוונים הללו. בכל אותה התקופה, מתחילת המאה השישית ועד לאמצע המאה החמישית לפני סה"נ, בולטים בתולדות אתונה אישים ומשפחות יותר מגופים פוליטיים מאורגנים. כך, למשל, נתרכזו רבים מהמתנגדים להתפתחות הדימוקראטיה ולמדיניות החוץ של אתונה, למדיניות האנטי־ספארטאית, סביב אישים דגולים כמילטיאדיס, המנצח בקרב מאַראתון, ובנו קיי־מון, ממשפחת פילאידאי האצילה. היסוד האישי והמשפחתי עלה בזרם מדיני־חברתי זה, כשם שעלה אף בזרמים האחרים של אותה התקופה, על היסוד המפלגתי במשמעותה המקובלת של המלה.

13 תיאור מאורעות המלחמה חורג ממסגרת ספר זה. התיאור הטוב ביותר של המלחמה הפלופוניסית הוא ספר ה'היסטוריה' של תוקידידיס (עד שנת 411; ועי' המשך אצל פסנופון, 'היסטוריה יוונית', ספר א—ב). כל תיאור מודרני אינו אלא סאראפראזה של דברי תוקידידיס. לפרטי הפעולות הצבאיות עי' למשל: ביורי, 'תולדות יוון', עמ' 390 ואילך; מאיר, 'תולדות העולם העתיק', כרך ד', עמ' 288 ואילך; וכן הגדרסון, 'המלחמה הגדולה'.

הדימוקראטיה ומתנגדיה

המפלגות הפוליטיות באתונה

דומה הדבר, שרק בשנות החמישים של המאה החמישית לפני סה"נ קמו באתונה גופים פוליטיים קרובים על-פי מהותם למה שאנו נוהגים לקרוא בשם מפלגות פוליטיות, גופים המאורגנים ארגון של קבע, מאוחדים במצע אידיאולוגי משר-תף, בעלי תוכניות-פעולה מוסכמות, וחסרי זיקה מסורתית למשפחה מסוימת. מפלגות אלו התפתחו והתגבשו בימי המלחמה הפלופוניסית¹.

דבר מותו של פריקליס (429 לפני סה"נ) היה אחד המשברים הקשים בדברי ימי הדימוקראטיה האתונאית. במשך חמש-עשרה השנה, לערך, שקדמו למות פריקליס, היה המשטר האתונאי מעין שלטון-יחיד דימוקראטי, לפי תיאורו המפורסם של תוקידידיס²; בימי שלטונו היציב של פריקליס זכתה אתונה לפוליטיקה פנימית וחיצונית שקולה ומכוונת, ונמנעו ממנה תנודות ותהפוכות. פריקליס ידע לרסן ביד חזקה הן את הדימוס האתונאי שעליו נשען, והן את מתנגדי הדימוקראטיה מקרב השכבות האמידות. ואילו אחר מותו חדלה הפוליטיקה האתונאית להיות ביטוי של שיקול-מדיני, ותכופת אינה אלא תוצאה מקרית של מאבק שאיפות ואמביציות בקרב המנהיגים הדימוקראטיים השונים, יורשי פריקליס, שהתחרו בינם לבין עצמם על ההנהגה המדינית. הואיל וידיעותינו על ה'דימאגוגים' האלה — אם להשתמש בז'ארגון הפוליטי של הזמן — שאובות ברובן מפי מתנגדים, קשה לעמוד על טיבם האמיתי של יורשי פריקליס בהנהגתה של המפלגה הדימוקראטית.

דומה, שרבים מה'דימאגוגים' לא חסרו רגש פאטריוטיות, ולא כשרון פוליטי; חסרונם הגדול היה בחולשת מעמדם. לא הצליח אף אחד מיורשי פריקליס לרכוש לעצמו השפעה מכרעת ובת-קיימא במדינה — דוגמת השפעתו של פריקליס — וכך איפוא נאלצו למלא פעם אחר פעם את רציותיו המקריות של העם באסיפתו, ואפילו היו אלו לרעת המדינה, ובלבד שישמרו על מעמדם. אף זאת: מנהיגי הדימוקראטיה שלאחר פריקליס, קלאון והאחרים, נמנו עם בני השכבה של בעלי העסקים, ועל-הרוב היו חסרים את ההכשרה הצבאית שהיתה לפי המסורת נחלתן של משפחות האצילים. פריקליס, שנמנה עם אחת המשפחות האציליות של אתונה, היה הן 'סטראטגוס' והן מנהיג העם באסיפתו, ואילו אחר מותו באה הפרדה מסוימת בין המנהיגות האזרחית לבין המנהיגות הצבאית של

1 עי' בלוך, 'פוליטיקה אתונאית', ויבלי, 'מפלגות פוליטיות'; גילברט, 'מחקרים'; קרואזה, 'אריסטוטאניס והמפלגות'.

2 תוקידידיס, 'היסטוריה', ספר ב, פרק ס"ה, סעיף ח.

ח ל ק ר א ש רן : ה מ ד י נ ה

אתונה ; ואף הפרדה זו החלישה את מעמדם של יורשי פריקליס. ויתירה מזו, אף בקרב הדימוס עצמו נראו סימנים של קרע בין תושבי הכפר, שבקרבתם חזקה השאיפה לשלום, לבין הפרוליטאריאט העירוני, שביקש פוליטיקה מלחמתית תקיפה. למותר לציין, שאף משום כך היתה התמיכה הציבורית במנהיגי המפלגה הדימוקראטית קטנה מזו, שממנה נהנה בימיו פריקליס.

פקעת זו של גורמים עשתה את שלטונם של יורשי פריקליס שלטון בלתי מבורסס ורעוע בהשוואה לשלטונו היציב והתקיף של פריקליס : כוח המפלגה הדימוקראטית נחלש ועלתה השפעת האופוזיציה. אופוזיציה זו למפלגה הדימוקראטית התחלקה לשניים : לסיעה האוליגארכית הקיצונית, שמנהיגה היה אַנְטִיפּוֹן — ובזמן מאוחר יותר קְרִיטִיאָס — ולסיעת המתונים בהנהגת נִיקִיאָס, ומאוחר יותר — תִּירָאמֶנִיס. הסיעה האוליגארכית הקיצונית נשענה, מבחינה סוציאלית, על שרידי מעמד האצילים ועל העשירים הגדולים, ואף רבים מ'נוער הזהב' של אתונה נמנו על תומכיה הנלהבים. משנתם של האוליגארכים היתה בעיקרה ההשקפה, שקיים ניגוד טבעי בין 'המון-העם' (ה'דימוס') לבין 'הטובים' (המעמד העליון). לפי אותה ההשקפה כל המעלות הטובות הן נחלתם של 'הטובים', וכל הרע והבוזי נתגלם בהמון-העם הנבער מדעת. וכיוון שניגוד טבעי ואיבה טבעית קיימים בין שני המעמדות הללו במדינה ובחברה הרי המעמד האחד מוכרח לשעבד, והשני — להיות משועבד ; דרך אחרת אין. האוליגארכ הקיצוני, שכתב את המסה על 'חוקת האתונאים', ראה בכך מעין חוק היסטורי-פוליטי כללי³. חוק זה מקורו בשנאה ללא גבול, שרחשו בני השכבה העליונה באתונה לשלטון הדימוקראטי, והוא שימש בסיס עיוני לכל תכניותיהם המעשיות של עוכרי הדימוקראטיה. הדימוס הוא שפל מטבע ברייתו — גורסים האוליגארכים — ואין תימה שמשטרו המדיני, הדימוקראטיה, הוא הרע שבמשטרים. המשטר הדימוקראטי הוא איפוא 'רע בשביל הטובים, וטוב בשביל הרעים', משטר נפסד מיסודו, שלא תיתכן בו כל ריפורמה, וכל מי שמקווה לתקן תיקונים בו משתעשע בחלומות שווא⁴. הדרך האחת והיחידה לשינוי המצב היא : ביטולה של הדימוקראטיה וכינונו של משטר שהוא חדש מיסודו וטוב מיסודו, כלומר משטר האוליגארכיה הקיצונית — טיראניה של מעטים, הרודים ברבים.

שלטון הכוח, הטירור והנקמה — זו היתה מטרתה הגלויה של המפלגה האוליגארכית הקיצונית, והיה קשר הדוק בין סיסמאות אלו לבין התורה הסופיסטית.

3 עי' 'חוקת האתונאים' המיוחסת לכסנופון. פרק א, סעיף ט ; פרק ב, סעיפים י"ט — כ ; פרק ג, סעיף י (עי' נספח ב').

4 עי' שם פרק א, א ו"ט, וכן 'תרביץ', י"ג, עמ' 116 ואילך, "סקריפטא" א, עמ' 21 ואילך.

הדימוקראטיה ומתנגדיה

שהעלתה על נס את העיקרון: 'זכות' = 'כוח', והדגישה את זכותו הטבעית של 'החוק', 'האדם העליון', לרדות בפחותים ממנו.⁵ האוליגארכים הקיצונים העריצו את ספארטה, את משטרה הפוליטי, את דרכי החינוך שהיו נהוגות בה, ואת אורח-חייהם של אזרחיה. כל אלה היו בעיניהם אידיאלים שיש לחקותם. ההערצה לספארטה מזה והשנאה לדימוקראטיה מזה הביאו את האוליגארכים עד לידי כך שאף מוכנים היו לוותר על עצמאותה של אתונה, חלף ידידותה של ספארטה ותמיכתה במשטר האוליגארכי באתונה.

מפלגת המתונים היתה מפלגתו של המעמד הבינוני, בעיקר הכפרי. אופייני לה ביותר, הן מבחינה סוציאלית והן מבחינה פוליטית, הוא שעמדה בין שתי הקצוות: בין הפרוליטאריון והמפלגה הדימוקראטית מזה, לבין השכבה העליונה של בעלי-הרכוש והאוליגארכיה מזה. המשטר, שאליו שאפו המתונים, נקרא בפי אריסטו 'הקונסטיטוציה הבינונית' (או האמצעית), ובפי תוקידידס נקרא: 'מזיגה מתונה של האוליגארכיה והדימוקראטיה'.⁶ מנהיג המתונים תיראמניס קבע בלשון ברורה את עמדת מפלגתו בנאומו הפרוגראמאטי, שהובא ב'היסטוריה יוונית' לפסנופון: 'מתמיד אני נלחם באלה החושבים, שהדימוקראטיה אינה יפה כל עוד לא שיתפו בה את העבדים ואת הברנשים המוכנים למכור את המדינה בשל אדרכמון, וכן מתמיד אני עומד נגד אלה, שאינם חושבים את האוליגארכיה ליפה כל עוד לא הביאה לידי מצב, שבו נתונה המדינה לשלטונם העריץ של מתי-מספר'.⁷ לפיכך התנגדו המתונים בחריפות לשיתופו של כלל-האתונים אים בהנהלת המדינה, ואף תבעו להגביל את הזכויות האזרחיות לבעלי רכוש מסוים, ולשוללן מהפרוליטאריון 'החסר-כול'. המתונים מתחו ביקורת חריפה על הדימוקראטיה בת-זמנם, ודומה הדבר, שמביקורת זו נתגבש עיקר תוכניתם המדינית. אמנם, אף הקיצוניים ביקרו חריפות את הדימוקראטיה האתונאית, אלא שהללו שללו את העיקרון גופו, ולא התעניינו ביותר בפרטים, ואילו המתונים אמרו לתקן את המעוות במוסדותיה והליכותיה של הדימוקראטיה, בלא לערער על כמה וכמה מהנחות-היסוד שלה. לדעתם היתה אחת ממגרעותיה הגדולות של הדימוקראטיה הקיצונית, שהשתעבדה לעסקנים מפלגתיים — ה'דימאגוגים'. 'נתונות לך' — אומר אריסטופאניס, הקרוב לחוגי המתונים — 'כל התכונות של מנהיג-העם. קולך גם, מוצאך בזוי, איש השוק אתה. הרי זה מה שנחוצ למנהיגות במדינה'. שלטונם של ראשי-העם הוא, לפי המתונים, בלי-

5 עי' להלן פרק: 'הסופיסטים'.

6 אריסטו, 'פוליטיקה' 1295א: תוקידידס, 'היסטוריה', ספר ח, פרק צ"ז.

7 פסנופון, 'היסטוריה יוונית', ספר ב, פרק ג, סעיף מ"ח.

חלק ראשון: המדינה

תימוגבל. ה'דימוס' בידיהם הוא כחומר בידי היוצר, והדימאגוג הוא, — לדברי אריסטופאניס — מעין לויתן, החולש על המון-העם האתונאי, ומטרתו היחידה היא אונאה⁸. וכיוון שכך, היתה העברתו של הדימאגוג מעל פני החיים המדיניים אחת המטרות הראשיות של המתונים. המתונים אף ביקרו בחריפות את ניצול המדינה על ידי השכבות הנמוכות, כפי שהם הבינו ניצול זה — ואמר — לבטל את שיטת התשלום בעד משרות מדיניות. המתונים מתחו ביקורת קשה אף על בתי-הדין העממיים, וביטולו של השיפוט העממי היה אחת מתביעותיהם העיקריות. אף עם שיטת הבחירה למשרות מדיניות לפי גורל — שיטה האופיינית לדימוקראטיה — לא היה לבם שלם. בכל אלה, ובכמה וכמה שטחים אחרים של חיי המדינה, נסתמנה נטייתם השמרנית של המתונים. 'חזרה אל משטר האבות' — זו היתה סיסמה מסיסמאותיהם הראשיות. 'משטר האבות', המשטר הטוב, שאליו יש לחזור, היה בעיניהם המשטר האתונאי, כפי שהיה, או יותר נכון, כפי שחשבו שהיה, בימי סולון וקליסטניס וקודם לריפורמות הדימוקראטיות של המאה החמישית לפני סה"נ. אותן הריפורמות עשו לדעתם את המשטר האתונאי לדימוקראטיה לא-מרוסנת, ל'שלטון ההמון הנבער מדעת'⁹.

את מטרותיהם הפוליטיות אמרו המתונים להגשים בדרך קונסטיטוציונאלית, שכן התנגדו לשימוש באלימות בחיי המדינה, ובתעמולה ובשיכנוע ראו את האמצעים הלגיטימיים היחידים לפעולה מדינית. אמנם לא תמיד מסוגלת היתה המפלגה המתונה לשמור את טהרתם של עקרונות אלה בשנות התסיסה והסער (שנות 411—404 לפני סה"נ), אולם המעיין במקורות, המספרים על מאורעות אותן השנים, יתמה תכופות מה עקשנות היתה דביקותם של המתונים בצורות חוקיות קונסטיטוציוניות, דביקות שפעמים קשה להבינה בשים אל לב את מסיבות הזמן.

כללו של דבר, הן משנתה האידיאולוגית והן דרכה המעשית ייחדו את מפלגתו של תיראמניס כמפלגה ריפורמיסטית מתונה, שניצבה ככוח-ביניים בין שתי הקצוות בפוליטיקה האתונאית — בין הדימוקראטיה הקיצונית מזה לבין הארליגארכיה מזה.

8 אריסטופאניס, 'פרשים', חרוז 165 ואילך; 'צרעות', חרוז 30 ואילך, ועי' עוד בפרק 'הקומדיה האטית'.

9 עי' פוקס, 'משטר האבות'.

הדימוקראטיה ומתנגדיה

מלחמת המפלגות בשנות 411–429

מתנגדי הדימוקראטיה – בעיקר הקיצוניים שבהם – היו מאוגדים באגודות חשאיות ('הטַאִירִיָּא')¹⁰. החשאיות היתה תכונה אופיינית ביותר לאיגודים הללו, וכך מסתבר מיעוט הידיעות שלנו על אופיים ופעולותיהם. חברי האגודות החשאיות נתחייבו בשבועה על שמירת הסודיות ועל עזרה הדדית בכל צרה ונסיבה. את מטרתם של האיגודים הללו מציין תוקידידס כעזרה הדדית בבת־המשפט ובהשגת משרות מדיניות¹¹. ואמנם שני אלה ממצים, במידה רבה, את מהותם של המועדונים האוליגארכיים. מפקדי הצבא, שגרירים דיפלומטיים ואחדים מהממונים על ההנהלה הכספית היו נבחרים באתונה בבחירות אישיות כלליות. אחת ממטרותיהם החשובות של האיגודים האוליגארכיים היתה להשפיע על תוצאות הבחירות הללו, ובעזרת תעמולה ושוחד הוכתרו מאמציהם לא אחת בהצלחה. אף בתי־המשפט שימשו זירה להתנגשויות פוליטיות בין הדימוקראטים לבין מתנגדיהם, והיו מכשיר מסוכן בידי מנהיגי הדימוקראטים במלחמתם בבעלי־היכולת בכלל, והאויבים הפוליטיים בפרט. לנוכח סכנה זו שמו האיגודים החשאיים מטרה לעצמם לעזור לחבריהם על־ידי המצאת עדים, השפעה על השופטים בדרך של איומים או שוחד, הכשרת דעת־הקהל, וכיוצא באלה. ואף לא הסתפקו האוליגארכים בהתגוננות בלבד, וידועות לנו התקפות משפטיות שלהם על מתנגדיהם הפוליטיים. לשם תכנון הפעולות המשותפות, ואף לשם בילוי חברתי, היו חברי האיגודים החשאיים נפגשים לעתים מזומנות, ובפגישות אלו נדונו לא רק עניינים שוטפים, אלא אף בעיות כלליות יותר. כאן נולדו והתגבשו האידיאולוגיות, שמצאו לאחר מכן את ביטויין בהצעות של הקונסטיטוציות השונות בשנים 411–404 לפני סה"נ.

מחזותיו הראשונים של אַריסטופאניס מגלים טפח מפעולותיהם של האיגודים־המועדונים בימי המלחמה הפלופוניסית. במחזה 'פרשים', שנכתב בשנת 425 לפני סה"נ, מתפאר קלאון, שהוא יודע על פעולות האיגודים החשאיים, ושלא נעלמה ממנו שום קנוניה במדינה. ריבוי הרמזים במחזה זה על דבר הפעולות החשאיות של אויבי הדימוקראטיה מלמדנו, שאמנם היתה זו בעיה רצינית בפר ליטיקה הפנימית של אתונה. אף במחזה 'הצרעות' נותן אַריסטופאניס ביטוי לאוירת החשדנות, המלשינות והאימה, שנשתררה באתונה. הדימוקראטים טפּלו על מתנגדיהם אשמה, שחברי האיגודים החשאיים הם: 'בוגדים הקושרים עם

10 עי' קאלהון, 'איגודים אתונאיים'.

11 תוקידידס, 'היסטוריה', ספר ח, פרק נ"ד, סעיף ד.

חלק ראשון: המדינה

ספארטה, 'מהפכנים האומרים לבטל את חוקי אתונה', 'שונאי העם ושוחרי טי-ראניה אוליגארכית'. אותה אווירה כללית, ששררה סביב האיגודים החשאיים, אף לא נשתנתה בשעת הצגתו של המחזה 'השלום' (421 לפני סה"נ), שבו קובל אריסטופאניס על הקהל האתונאי, אחוז הבהלה, המקבל כמטבע טובה כל דבר מלשינות ודיבה רעה, ונושא תפילתו לשלום מבית ומחוץ כאחד.¹²

ואכן, חששות הקהל הרחב לא היו נטולות כל יסוד: בשנת 417 לפני סה"נ הצליחו האיגודים החשאיים לתכנן פעולה פוליטית מקפת, שבעטיה נאלץ היפרבולוס, ממנהיגי המפלגה הדימוקראטית, ללכת בגולה.¹³ אולם שנתיים לאחר מכן הנחיתו הדימוקראטים מכת-נגד קשה על אנשי המחתרת האוליגארכית; כשחוללו פסלי האל הרמייס באתונה תלו התעמלנים הדימוקראטיים אח מעשה חילול הקודש במחתרת האוליגארכית והצליחו לאסור רבים מחברי האיגודים החשאיים, ומהם — אף לגרשם מאתונה.¹⁴

לצד המאבק בתחום הפוליטיקה הפנימית בין הדימוקראטים לבין האיגודים החשאיים, התנהל אף מאבק קשה בתחום הפוליטיקה החיצונית. המפלגה הדימוקראטים דגלה, אחרי מות פריקליס, במלחמה תקיפה בים וביבשה עד לשבידתו המוחלטת של הכוח הספארטאי, בהרחבת האימפריה ובשלטון תקיף ביותר על ערי הברית. לעומתה שאפה האופוניזציה — ובעיקר הסיעה המתונה, שקו פעולתה בולט יותר בהיאבקות על דמות הפוליטיקה החיצונית מבפעולות מחתרת — לשלום של פשרה עם ספארטה, והיא התנגדה לפוליטיקה האימפריאליסטית התקיפה של המפלגה השלטת. וכך יוצאת אל העם מפלגת המתונים כ'מפלגת השלום', ובשאיפה להשיג שלום של פשרה עם ספארטה היא נתמכת תכופות על ידי שכבות רחבות של האוכלוסיה האתונאית, ואילו ספק רב אם היו מוכנות לתמוך אף בפוליטיקה הפנימית של המתונים. על שום תמיכה זו זכתה מפלגת המתונים לכמה הצלחות חשובות במאבקה לעיצוב הפוליטיקה החיצונית של אתונה.

אולם בשנת 415 שוב היתה ידם של הדימוקראטים על העליונה. בהשפעת המפלגה הדימוקראטית, ובהשפעת המצביא אלקיביאדס, נשלחו צבא וצי גדולים לכיבוש סיקיליה.

המסע לסיקיליה היה כישלון ללא דוגמה בתולדותיה של אתונה. בשלהי שנת

12 אריסטופאניס, 'פרשים', חרוזים 862 ואילך, וכן 235 ואילך, 445 ואילך, 624 ואילך; 'צרעות', חרוזים 470, 451 ואילך, 438 ואילך; 'שלום', 635 ואילך, 933 ואילך.

13 עי' פלוטארכוס, 'חיי אלקיביאדס', פרק י"ג; 'חיי ניקיאס', פרק י"א.

14 עי' תוקידידס, 'היסטוריה', ספר ו, פרק כ"ז ואילך; אַנְדֹּקִידִס, 'נאום ראשון'.

הדימוקראטיה ומתנגדיה

413 הגיעה אל העיר בשורח איוב: צבא־המשלוח העצום הושמד כולו אצל סִי־ראקוסאי. האסון הכבד הביא לתמורה עמוקה בדעת הקהל האתונאית והיה מפנה בפוליטיקה הפנימית של אתונה. אף בקרב השכבות העממיות הרחבות סר חנם של המנהיגים הדימוקראטיים ועלתה השאיפה לתיקון פנימי במדינה. זו הפעם הראשונה מאז מות פריקליס העזה האופוזיציה להציע להגביל את המשטר הדימוקראטי. אמנם לא בוטלה הדימוקראטיה, אולם בהשפעתם של המתונים נבחרה באתונה ועדת־עשרה, מזקני העם, שהיתה למעשה לגוף עליון במדינה — כעין 'ועדת הצלה' לשעת חירום¹⁵. האופוזיציה האתונאית כילכלה את מעשיה בזהירות מרובה לאחר הגבלה ראשונה זו של הדימוקראטיה, וחלפו כמעט עוד שנתיים עד שהעזו מתנגדי הדימוקראטיה לערוך התקפת מצח על המשטר הדימוקראטי.

תקופת המהפכה באתונה: 411—403

תחילתו של הקשר לביטול הדימוקראטיה האתונאית היתה בקרב אנשי הצבא והצי האתונאי שחנה באי סאמוס, ששם נקבע הבסיס האתונאי העיקרי, משחוד־שה מלחמת אתונה בספארטה. לאחר שנתבססה התנועה האנטי־דימוקראטית בסאמוס, התחילה המחתרת האוליגארכית להשתלט מעט־מעט אף על החיים הציבוריים של אתונה בדרך של מעשי־אימתנות ותעמולה כאחד. האווירה המח־תרית באתונה ערב המהפכה של שנת 411 לפני סה"נ מתוארת בבהירות יתר בדברי תוקידידיס: 'אמנם אסיפת־העם היתה עדיין מתכנסת וכן המועצה, אבל לא נדון על־ידיהן דבר, שלא היה לפי רוחם של הקושרים. הנואמים היו אנשים משלהם, ואף העניינים שהובאו לאסיפה נדונו תחילה על ידם, ואף אחד מן האחרים (ז. א. שלא השתייכו לקשר) לא התנגד להם, שהרי משראו שמסועף הוא הקשר — פחדו. והיה אם העז מישהו להתנגד (לקושרים), מיד היו רוצחים אותו בדרך הנוחה להם. ולא נערכה כל חקירה לגילוי הרוצחים, ואפילו נחשדו אנשים לא נתבעו לדין. בני המון־העם לא פצו פה, שכן שרויים היו בפחד עד שכל אחד מהם חשב, שמוטב לשתוק ולא יאונה לו כל רע. העם נפל ברוחו, שכן סבור היה שהקשר הוא הרבה יותר מסועף מכפי שהיה באמת. ולא ניתן לגלות את הקשר בגלל גודלה של העיר, ומשום שלא הכירו זה את זה. משום כך אף לא היה ראוי לו, לאיש המתמרמר (על הנעשה) והרוצה להתגונן בצר לו, ששייח את לבו בפני הזולת, שהרי עלול היה להיתקל או באדם בלתי

15 אד. מאיר, 'תולדות העולם העתיק', כרך ד, עמ' 557 ואילך.

חלק ראשון: המדינה

ידוע לו, או במידע בלתי נאמן עליו. כיוון שכך, התייחסו אנשי הדימוס בחשדנות זה לזה וחשדו (איש ברעהו) בהשתתפות בפעולה (של הקושרים). ואמנם שייכים היו למחתרת אנשים, שלא היה מקום לחשוד בהם, שיפנו עורף לדימר קראטיה. במיוחד הגבירו אלה את רוח החשדנות בקרב המון-העם ועלידי כך הגדילו את הכוחות של המעטים ('אוליגוי', ר"ל האוליגארכים), מאחר שהביאו את הדימוס לחשוד בו בעצמו¹⁶. כך הוכשר הקרקע, וכשכינוסו אנשי האופוזיציה אסיפת-עם והביאו אליה את הצעותיהם, היתה זו למעשה אסיפת-עם דימוקראטית לפי השם בלבד. הנוכחים נאלצו לאשר את תכניותיה של האופוזיציה ללא כל התנגדות וריכות.

בהתאם להסכם שהושג בין שתי סיעות האופוזיציה אושרה הצעת החוקה של המתונים כמשטר של קבע באתונה לעתיד, ותמורת זאת הסכימו המתונים, שבתקופת המעבר הקשה תשלוט באתונה מועצה של ארבע-מאות, שיהיו לה סמכויות דיקטטוריות, בה ייוצגו שני הזרמים. הצעת החוקה של המתונים גילמה בתוכה את האידיאל המדיני של המפלגה, ולפיה הוגבלו זכויות-האזרח וניתנו לאלה, היכולים לשרת את המדינה בגוף ובממון (כלומר, כבדי-הזין, שביכולתם להזדיין על חשבונם שלהם), מתוך הנחה שמספרם לא יפול מחמישה אלפים. ביטול השכר בעד שירות מדיני היה הנחת-היסוד השנייה, תוצאה הגיונית מן התקנה העיקרית. בקונסטיטוציה של המתונים ניתנו לגוף האזרחי החדש סמכויות מלאות בענייני-פנים, וכפי שהודגש בתעודה — אף במדיניות-החוצה. כל בעלי הצנסוס של רכוש, בני שלוששים ומעלה, היוו את הגוף הריבוני, אבל לא כולם בבת אחת. כלל בעלי-הזכויות חולקו לארבע מועצות גדולות, שכל אחת מהן היתה צריכה לשמש משך שנה אחת. שוב לא היתה אסיפת-העם קיימת. והמועצה צריכה היתה למלא את תפקידי האסיפה והמועצה כאחת. בניגוד למקור בדימוקראטיה האתונאית הוגדל מספר בעלי המשרות, שנבחרו בהצבעה, וכל התפקידים החשובים היו צריכים להימנות עם חברי המועצה בשנת שירותם. פקידים בתפקידים נמוכים יותר נבחרו מתוך חברי שלוש המועצות הבלתי-פעילות¹⁷. ואולם לתקופת-המעבר נקבע משטר אוליגארכי חמור יותר מהמשטר, שבו דגלו תיראמנים ומפלגתו; סמכויות מדיניות כמעט בלתי-מוגבלות ניתנו בידי מועצה של ארבע-מאות איש. ימים מעטים אחר האסיפה שבה אושרו הצעות אלה, תפסו ארבע-המאות את בית-הממשלה וסילקו את המועצה

16 תקידידיס, 'היסטוריה', ספר ה, פרק ס"ו.

17 הצעת-הקונסטיטוציה של המתונים מובאת אצל אריסטו, 'חוקה האתונאים', פרק ל.

הדימוקראטיה ומתנגדיה

הדימוקראטיה. וכאן אנו נכנסים לתקופה קצרה, אולם רבת-מאורעות, של 'של-טון הארבע-מאות' באתונה¹⁸.

האופוזיציה האתונאית כילכלה את מעשיה מתוך הנחה, שתינתן לה תמיכתו המלאה של הצבא האתונאי שבסאמוס. אולם דווקא באותו זמן בערך, כשבאתונה הוכתרו מאמציהם של מתנגדי הדימוקראטיה בהצלחה, נחל העניין האוליגארכי כישלון חרוץ בסאמוס. עקב כשלונה של האוליגארכיה שם נשארה הממשלה האתונאית החדשה בלא כיוצבאי הראוי לשמו, וכך נחלשה עמדתה במשא-ומתן עם ספארטה. לא פחות חמור היה כישלונם של האוליגארכים בתחום הפור ליטיקה החיצונית. האוליגארכים קיוו, שספארטה תגלה יתר רצון להשלים עמם ותעדיף אותם על 'הדימוס ההפכפך', כדבריהם, אלא שתנאי-השלום שהציגה ספארטה קשים היו ביותר, ובשלביו האחרונים דמה המשא-ומתן שניהלו הקיצוניים לקשר של בגידה במולדת יותר מלמשא-ומתן דיפלומאטי. כישלון זה בשדה הפוליטיקה החיצונית העמיק את הניגודים בין המתונים, שדגלו בשלום של כבוד, לבין האוליגארכים הקיצוניים, ששאפו לשלום עם ספארטה בכל מחיר. עמדתם של מנהיגי הדימוקראטים בסאמוס, שהיו מוכנים לפשרה עם המתונים, ולא עם האוליגארכים, חיזקה את ידי המתונים.

שלטון ה-400 קם כתוצאה הסכם, שנערך בין שתי סיעות האופוזיציה, ובגלל הקרע שנתגלע ביניהן נפל. זמן קצר לאחר כינון ה-400 ולאחר תקופה קצרה של שמירה על הצורות הקונסטיטוציוניות, הוקם באתונה שלטון דיקטטטורי מובהק. המתונים נוכחו לדעת, שהשליטה במצב נשמטה מידיהם. תחילה חששו המתונים לצאת בגלוי נגד שותפיהם-יריביהם הקיצוניים, אולם משנודעו הכש-לונות בסאמוס ובספארטה פתחו בתעמולה נמרצת נגד שלטונה הדיקטטטורי 18 המקורות העתיקים העיקריים למהפכה של שנת 411 לפני סה"נ ושלטון 'הארבע-מאות' באתונה הם: תוקידידס, 'היסטוריה', ספר ח, פרקים מ"ז—צ"ז; אריסטו, 'חוקת האתונאים', פרקים כ"ט—ל"ג; ע"י גם ליסיאס, 'נאום עשרים'. הסתירות החמורות המתגלעות בין מקורות אלה הביאו לידי ויכוח בקרב אנשי המדע, שנמשך מאז נתגלה על-גבי פאפירוס חיבורו הנ"ל של אריסטו (בשנת 1890) ועד ימינו. התיאור הקצר הניתן כאן מבוסס על הנחות אלו: (א) אמנם ידע אריסטו את הבחינה הקונסטיטוציונית של המאורעות ואף השתמש בהצטקי תעודות, אבל נכשל בתיאור המסגרת ההיסטורית. כנגד זה, תוקידידס ידע יפה את המסיבות ההיסטוריות, אבל לא ידע את הנוסח המדויק של התעודות; (ב) ראייה נכונה של הכפילות שבגוש האופוזיציה — הניגודים, שיתוף הפעולה, והפשרות שבין הקיצוניים והמתונים — היא המפתח להבנת המאורעות הנדונים, ומאורעות השנים 411—403 בכלל.

במחקר המודרני ראויות לתשומת לב בעיקר עבודותיהם של וילקן, 'מהפכה אוליגארכית', עמ' 34 ואילך; אהרנברג, 'הרמיס', נ"ז, עמ' 116 ואילך; פרגוסון, 'מלאנג' גלף', עמ' 349 ואילך; בוסלס-סווארדה, עמ' 69 ואילך.

חלק ראשון: המדינה

של הכת השלטת. עובדת הופעתה של שייטת ספארטאית, שעשתה את דרכה לעבר אטיקה, הגדישה את הסאה. נתברר לכל, שצדקו המתונים בהאשמותיהם שקשרו הקיצונים קשר עם האויב; בקרב אצל האי אובויה נוצח הצי האתונאי הקטן והבלתי־מאומן מיד הספארטאים. אבדה אובויה, שהיתה חשובה ביותר לכלכלתה של אתונה, ונמל פיראיוס נשאר ללא הגנה מספקת. האוליגארכיה הקיצונית הביאה את אתונה אל עברי פי פחת. למחרת הקרב בוטל רשמית שלטון ה־400, וכונן משטר חדש על־ידי אסיפת־עם, שכונסה ביוזמתם של המתונים.

הן מדברי תוקידידיס והן מדברי אריסטו אנו נמצאים למדים, שהנהלת ענייני המדינה נמסרה — לפי הצעתה של הסיעה המתונה — בידי כל בני שלושת המעמדות העליונים, בעלי־היכולת, שהזכויות נשללו מן המעמד הרביעי (ה'תיטיס'), ושאר בוטל התשלום בעד השירות המדיני. וכך איפוא הגשימו המתונים, אחר ביטול האוליגארכיה, את שאושר קודם לכינון שלטון 'הארבע־מאות' כבסיס למשטר־קבע בעתיד. כמה וכמה עדויות עשויות לאמת את ההשערה, שהם הוציאו אל הפועל אף את הצעתם המקורית לארגון השלטון המדיני לפרטיו¹⁹.

תוקידידיס משבח את המשטר, שכוננו המתונים בספטמבר שנת 411, משום שלדעתו היה בו משום 'מזיגה מתונה של האוליגארכיה והדימוקראטיה'²⁰. ואמר גם דומה, שהיה זה משטר־של־פשרה טיפוסי: הגבלה של מספר האזרחים וביטול השכר בעד שירות מדיני היו אלה קווים אוליגארכיים, וכנגד זה שלטון הרוב²¹, שוויון בין האזרחים בעלי־הזכויות, היו קווים דימוקראטיים. שלטונם של המתונים נשאר באתונה על כנו כשמונה חודשים.

אין אנו יודעים כיצד, ובדיוק מתי, נפלה ממשלת המתונים. על כל פנים קרה הדבר קודם לסוף שנת 410, שהרי נשתמרה לנו מאותו זמן הצעת־חוק של דימורפאנטוס, שבה מכריזים חגיגית על חידוש הדימוקראטיה המלאה, וכן מכריזים בה, שכל מי שיתן יד לביטול הדימוקראטיה יתחייב בנפשו ורכושו יוסקר²². הדימוקראטים חזרו לקו, שבו נקטו בפוליטיקת־החוק קלאון, היפרבולוס ושאר מנהיגי הדימוקראטיה הקיצונית: מלחמה בכל מחיר עד למיגור הסרפי של האויב ושיקומה של האימפריה מהריסותיה. הצי האתונאי זכה אותו זמן לכמה וכמה הצלחות, וחלק מערי האימפריה באו שוב תחת שלטונה של

19 ע' לעיל; וכן ע' פרגוסון, 'קלאסיקאל פילולוגי', כ"א, עמ' 72 ואילך.

20 תוקידידיס, 'היסטוריה', ספר ח, פרק צ"ז.

21 המעמד הרביעי היווה קצת פחות ממחצית האוכלוסיה.

22 ע' אצל אנדוקידיס, 'נאום ראשון', סעיפים צ"ו—צ"ח.

הדימוקראטיה ומתנגדיה

אתונה. ברם, בסתיו של שנת 405 לפני סה"נ נגמרה המלחמה הגדולה באורח פתאומי ומתמיה. בגלל הזנחה פושעת מצד המצביאים האתונאים הצליח האד-מיראל הספארטאי, ליסאנדרוס, ללכוד ללא קרב את כל האוניות האתונאיות, שעגנו אצל איגוספוטאמוי. הצי האתונאי חדל מלהתקיים, ועם זאת חדלה אתונה מלהיות מעצמה ראשונה במעלה בעולם היווני. מצור ימי ויבשתי כבד הוטל על אתונה, ואחר התגוננות של גבורה נאלצה העיר להיכנע. בחוזה-השלום הוטל על אתונה להרוס את החומות הגדולות ואת ביצורי-הנמל; לוותר על כל טריטוריה מחוץ לאדמת אטיקה; להצטרף אל הברית הפלופוניסית, ולמסור בידי ספארטה את שרידי צייה. כן נתחייבו האתונאים להחזיר לאתונה את הגולים הפוליטיים.²³

הפוליטיקה הפנימית והפוליטיקה החיצונית היו כרגיל קשורות באתונה קשר הדוק, וכשם שמפלת הצי בסיקיליה בשנת 413 לפני סה"נ פתחה את הדרך בפני האוליגארכיה של ה-400, כך בשנת 404 לפני סה"נ הכשירה מפלת אתונה את הקרקע לאוליגארכיה השנייה.

כבר קודם לכניעה הגיעו מתנגדי הדימוקראטיה לידי שליטה במועצת-המדינה, ותוספת-כוח חשובה קיבלו עם שיבת הגולים הפוליטיים, וקריטיאס בראשם. משחזרו אלה התארגנו מחדש האיגודים החשאיים והגבירו את פעולתם. ואף-על-פי שלהלכה נשאר עדיין המשטר הדימוקראטי על כנו, עבר השלטון למעשה לידי הקושרים, כפי שקרה אף בשנת 411. זמן קצר לאחר מכן הוצע לאסיפת העם לבחור בשלושים איש לשם עיבוד חוקה חדשה, שתהא מבוססת על 'חוקי האבות'. תיראמניס היה מראשי המדברים באותה האסיפה, והן הקו הקונסרבאטיבי שבהצעה ('חזרה למשטר האבות') והן העובדה, ששליש מחברי הוועדה מונו על ידי תיראמניס, יש בהם כדי להעיד, שמרובה היתה השפעתם של המתונים בשלב זה של המאורעות. כך התחיל שלטון האוליגארכיה הידוע בשם 'שלטון שלושים הטיראנים'.²⁴

הקבלה מאלפת קיימת בין מאורעות שנת 411 ומאורעות שנות 404—403 לפני סה"נ. הן האוליגארכיה הראשונה, והן השנייה, קמו בתוקף של הסכם בין שתי

23 דומה, שניתוח המקורות מראה — בניגוד לדעה המקובלת — ששום סעיף הקובע את משטרה הפנימי של אתונה לא נכלל בחוזה השלום; עי' פוקס, 'משטר האבות', עמ' 52 ואילך.

24 המקורות העיקריים הם: כסנופון, 'היסטוריה יוונית', ספר ב, פרק ג, מסעיף י"א ועד סוף הספר; אריסטו, 'חוקת האתונאים', פרקים ל"ה—מ; ליסיאס, 'נאום שנים-עשר רנאום שלושה-עשר'; עי' גם סמית, 'ועדות פוליטיות', עמ' 79 ואילך; ארם-ברוסטר, 'שלטון שלושים'; קולין, 'כסנופון'.

חלק ראשון: המדינה

סיעות האופוזיציה ; בשתייהן היתה תקופה של שיתוף-פעולה, ובשתייהן נתגלע, כתום תקופה קצרה של שלטון משותף. קרע בין הקיצוניים לבין המתונים, שגרם בסופו של דבר לכך, שתוחזר הדימוקראטיה על כנה.

בתקופה הראשונה של שלטון 'השלושים' אין לגלות ניגודים של ממש בין שתי הסיעות השליטות. אמנם לא ניגשה הממשלה החדשה לעיבוד החוקה בלי דיחוי, כפי שהוטל עליה, וכפי שוודאי רצו המתונים, אולם בינתיים הוגשמו כמה וכמה תיקונים שהיו לפי רוח המתונים, ואפשר היה לראות בהם כעין הקדמה לריפורמה העיקרית. במשך שבועות אחדים, ואולי אף במשך חודשים, נהנתה אתונה משלטון מתון, שזכה לתמיכתו ולאהדתו של המעמד הבינוני. אולם אט-אט מתגלע שוב והולך הקרע בין הקיצוניים והמתונים, כשסלע המחלוקת העיקרי הוא עניין חיל המצב הספארטאי. למרות התנגדותו התקיפה של תיראמניס הביאו הקיצוניים לאתונה חיל מצב ספארטאי, כדי לבסס את השלטון החדש, כפי שטענו, ולמעשה, כדי שיוכלו לבסס את שלטונם שלהם ולהתגבר הן על שותפי-הם המתונים, והן על אויביהם הדימוקראטים. משבאו הספארטאים ניגשו האוליגרכים להגשמת מטרותיהם האמיתיות. זמן קצר לאחר שבאו הספארטאים ביצעו הקיצוניים הפיכה צבאית. כל מתנגדיהם הפוטנציאליים פורקו מנשקם והשלטון עבר לחלוטין לידי הסיעה הקיצונית שבקרוב 'השלושים'. בעקבות פירוק הנשק עלה נחשול חדש של הטירור האוליגארכי. קודם לכן התנקשו הקיצוניים בחיי אלה, שנחשבו מסוכנים מבחינה פוליטית. עכשיו נפתח מסע של נקם אישי ושל מעשי-רצח לשם בצע כסף. בעקבות מעשי-האלימות והשוד המאורגן רב והלך מספר הגולים, שנמלטו מאטיקה, ולא רק מקרב הדימוקראטים, אלא אף מקרב המתונים. תיראמניס עצמו הואשם בבגידה, נידון למוות במשפט-סרק, והוצא להורג. אחר מותו הגיע הטירור לשיאו, ואלפי אתונאים נאלצו לחפש להם מקלט בנכר. תראסיבולוס יצא בראש קבוצת גולים קטנה, שמצאה לה מקלט בתיבאי, למלחמת שחרור. אחר כיבוש פילי שבגבולות אטיקה והדיפת התקפור תיהם של האוליגארכים גדל והלך צבא הגולים. כשלושה חודשים אחר כיבוש פילי ירד תראסיבולוס בראש צבאו לנמל פיראיווס והתבצר בו. שם נערכה ההתנגשות המכרעת בין הגולים לבין כוחותיהם של האוליגארכים, שנתמכו על-ידי חיל-המצב הספארטאי. הקרב נסתיים בניצחונם של הדימוקראטים ושרידי הממשלה האוליגארכית נמלטו לאֶלוֹסִיס שבגבולות אטיקה, ובמקומם נבחרה ממשלה חדשה של עשרה חברים. בעיית הקונסטיטוציה האתונאית במשך ששת חדשי שלטונם של 'העשרה' לא נחקרה דייה, אולם דומה שבשנת 403 לפני סה"נ קרה באתונה מה שקרה שמונה שנים קודם לכן. אחר כשלוץ האוליגארכים הקי-

הדימוקראטיה ומתנגדיה

צוניים עבר השלטון לידי המתונים, ואף הפעם שימש הממשל המתון מעבר לחידושה של הדימוקראטיה²⁵.

המשא־ומתן לאיחוי הקרע נכשל, ובאטיקה עמדו זה מול זה שני מחנות ירי־בים — צבא הגולים, שבסיסם היה בנמל, וכוחות המתונים שבעיר. ברבות הימים גדל והלך כוחם של הגולים הדימוקראטים, ורבה העזרה שניתנה להם מארצות חוץ, ואילו מצבם של המחזיקים בעיר אתונה החמיר והלך. לבסוף פנתה הממ־שלה האתונאית לספארטה בבקשה של עזרה צבאית. ליסאנדרוס, המנצח במל־חמה הפלופוניסית, יצא אל אטיקה בראש צבא ושם מצור על הגולים הדימו־קראטים. אותו זמן חל שינוי פתאומי בכל מערכת הכוחות. מתנגדי ליסאנדרוס בספארטה, ובראשם המלך פאָוּסאניאַס, התגברו על תומכי המצביא רב־ההש־פעה. הפיקוד על הצבא הספארטאי עבר לידי המלך, ששם לעצמו כמטרה דחופה להשכין שלום באטיקה, מבלי שים לב למשטר הפנימי שיכונן בה. בתיווכה של ועדת־בוררים ספארטאית נערך הסכם בין המחנות היריבים, ועל־פי תנאי ההס־כם חזרו הדימוקראטים לאתונה אחר שהוכרזה חנינה כללית לכל אתונאי ואתר־נאי. אטיקה שוב היתה מדינה מאוחדת. הצעת החוק של תיסאַמינוס, שנשתמרה עד ימינו²⁶, הכריזה על החזרת הדימוקראטיה המסורתית על כנה וקבעה פעור־לת חקיקה מקפת לביסוסה ולארגונה מחדש (סוף שנת 403 לפני סה"נ).

הצעת חוק זו היא מעין סיום סמלי ומעשי כאחד לתקופת המהפכה באתונה. אמנם מתנגדים ומבקרים קמו לה לדימוקראטיה האתונאית אף אחרי שנת 403, אבל המשטר הדימוקראטי נשאר איתן על כנו במשך שמונים שנה ומעלה, עד שכרעה יוון בפני כוחה הצבאי של ממלכת מוקדון.

25 עי' פוקס, 'מנמוסינה', ו, עמ' 198 ואילך.

26 עי' אנדוקידס, 'נאום ראשון', סעיפים פ"ג—פ"ד; עי' גם היגנט, 'קונסטיטוציה אתונאית', עמ' 300 ואילך.

חלק שני

—

חברה וכלכלה

חלק שני: חברה וכלכלה

פרק ראשון

מושגי-יסוד בכלכלה היוונית

המהפכה התעשייתית בשלהי המאה הי"ח ותחילת המאה הי"ט לסה"נ עוררה התענינות רבה בבעיות הכלכלה והחברה וגררה התפתחות גדולה בתורת הכלכלה המדינית. בשלהי המאה הי"ט לסה"נ התחילה חקירת הכלכלה העתיקה, שטבעה את חותמה על חקר העולם היווני-הרומי בכלל, והיתה עד מהרה לענף חשוב בהיסטוריה העתיקה עם פרסום חיבוריהם רבי-הערך של מיכאל רוסטוב-צב, טני פראנק ואחרים.¹

חוקריהם הראשונים של חיי הכלכלה והחברה של יוון היו חדורים מושגים כלכליים מודרניים, ונטו להעבירם ללא בדיקה מספקת לתולדות יוון העתיקה. מתוך השפעת ההווה ומתוך התלהבות של סוללי דרכים חדשות לחקר העבר הגיעו לכלל זיהוי כמעט גמור של המאות הי"ט לסה"נ והמאה החמישית לפני סה"נ: יוון העתיקה מלאה היתה — בחיבוריהם — בתי חרושת, חברות-מסחר גדולות, פרוליטאריון תעשייתי מאורגן ועסקי בנקאות נרחבים.² ואולם תוך זמן קצר קמה התנגדות לאותה גישה. חכמי-הכלכלה רודברטוס ופיכר טענו, שאין למצוא ביוון העתיקה שום סימן לתעשייה, מסחר ומשק כספים; מעולם לא יצאה יוון משלב של התפתחות כלכלית, המכונה בתורתם בשם 'המשק הביתי הסגור', שתוצרתו היתה זו של בני-הבית (בני-המשפחה ועבדיהם) ושימשה בעיקרו של דבר לתצרוכת עצמית. שוק חופשי ותוצרת לצורכי-שוק כמעט ולא

1 בעיקר: רוסטובצב, 'הקיסרות הרומית' והעולם ההלניסטי; טני פראנק, 'סקר הכלכלה'.

2 שיטה זו הגיעה לשיא בחיבורו של פלמאן, 'תולדות הקומוניזם והסוציאליזם'.

חלק שני: חברה וכלכלה

נודעו ביוון³. אף משנתו של הסוציולוג הגרמני הגדול מאכס וֶבֶר דומה מכמה בחינות לזו של רודברטוס וביכר, ואפילו אין הוא גורס 'משק ביתי סגור'. נקודת הכובד של חיי האדם המודרני נעוצה, לדעת ובר, בשטח הכלכלי, ואילו חיי היווני נקודת הכובד שלהם היתה בשדה הפוליטיקה⁴; ומכאן בא ובר לדבר על 'האדם הכלכלי' של הזמן החדש לעומת 'האדם הפוליטי' של העולם העתיק⁵.

שתי גישות יסוד אלו — זו הרואה את הכלכלה היוונית כדומה בעיקרה לכלכלה המודרנית, וזו החושבת את המשק היווני לפרימיטיבי בתכלית — רווחות בצורה מתונה אף כיום במדע המודרני⁶.

כפי שנובע מכל מקורותינו — הספרותיים, האפיגרפיים והארכיאולוגיים — היו מפכים ביוון העתיקה חיים כלכליים צרים, וודאי נמצאו בה מסחר, עסקי כספים ותוצרת תעשייתית, אלא ששונים היו מן המסחר, התעשייה ועסקי הכספים של ימינו במבנם ובמהותם. נוכח חילוקי הדעות במחקר המודרני מן הראוי לנסות ולברר כמה ממושגי היסוד בכלכלה היוונית, קודם שניגש לתיאור המשק והחברה ביוון.

מאכלי-קמח היו מזונם העיקרי של היוונים; רק כשליש מתצרוכת התבואה של אוכלוסייתה סיפקה אדמת אטיקה, ואת השאר הביאה אתונה מארצות-חוץ. מאחר שאוכלוסייתה של אטיקה עלתה עד ל-300,000 נפש לערך, מסתבר שהסחר בתבואה בלבד היה בממדים לא-מבוטלים. אף ענף העץ היה חשוב עד מאוד ביוון. אתונה היתה במאה החמישית לפני סה"נ אימפריה ימית, בעלת הצי הגדול ביותר בעולם היווני; כל האוניות ניבנו באתונה, אבל כל עצי-הבניין שהיו דרושים לכך הובאו ממרחקים (ומרובה היה יבוא העץ אף לצרכים אחרים). קשה לעמוד על היקפו המדויק של יבוא העץ, אולם כיוון שחיי אונייה יוונית היו קצרים והצי של אתונה גדול, יש פנים לשער שיבוא זה היה בהיקף ניכר. וכשם שייבאו עץ לאתונה כך אף ייבאו ברזל. כפי שמעידים המקורות הארכיאולוגיים עיבדו באתונה כמויות גדולות של ברזל וברונזה, לצורכי מלחמה ולצורכי שלום. חומר הגלם לחרושת זו הובא ברובו הגדול מארצות-חוץ. בעד יבוא זה — ובעד היבוא בענפים רבים אחרים — היתה צריכה אתונה לשלם ביצוא, ואחת מסחורות היצוא החשובות של אתונה היה שמן-זית, שמן-מאכל ומאור, מצרד

3 רודברטוס, 'מחקרים'; ביכר, 'כלכלה מדינית'.

4 ובר, 'חברה וכלכלה'.

5 homo oeconomicus, homo politicus

6 האספרוק ('משק וחברה') הוא מן הטוענים העיקריים לפשטותו של המשק היווני, אדוארד מאייר, גלוץ (עי' בספרו 'יוון בעבודתה'); בלוך (עי' 'תולדות יוון') הם מן הבולטים שבמייצגי הזרם האחר.

מושגי יסוד בכלכלה

עיקרי של העולם העתיק: כן היתה אתונה מוכרת את יינותיה, אמנם בכמויות קטנות יותר. כלי-חרס מתוצרת אטיקה היו מן הידועים בטיבם וביופיים ומסחר רות-היצוא החשובות שלה. אלה היו ענפי היבוא והיצוא החשובים⁷; ונוסף עליהם התנהל מסחר בינלאומי פעיל בעשרות דברי שימוש יומיומי ודברי-מותרות מכל הסוגים.

מה ההבדל איפוא בין סחר-החוץ של אתונה לבין המסחר הבינלאומי בימינו? ודאי יש הבדל מבחינת כמויות הנפח הכללי, אבל ההבדל העיקרי אינו בהיקף הכולל, אלא בטכניקה של המסחר: יחידת הביצוע של המסחר היווני היתה הרבה יותר קטנה מזו השכיחה בימינו. אף-על-פי שממדי המסחר בכללו היו גדולים למדי, היו הפעולות המסחריות כשלעצמן זעירות. וכך, למשל, סוחר בתבואת-חוץ ביוון היה בעל ספינת-מפרשים קטנה; ועל-פי רוב היה כמעט כל רכושו של אותו סוחר מושקע בספינתו זו. כשהגיעה עונת ההפלגה היה שוכר צוות-ימאים קטן, כדי להפליג למקומות התבואה. אולם כדי לקנות תבר אה זקוק היה בעל הספינה לכסף, וכיוון שעל-פי-רוב לא הגיע רכושו כדי השקעות נוספות, נזקק ללוות כסף, וההלוואה הימית, כלשון הזמן, היתה אחת מצורות ההלוואה המקובלות באתונה. בכספי ההלוואה היה הסוחר קונה סחורות שונות מתוצרת אתונה, ולאחר שהטעינון על ספינתו היה יוצא לדרכו, אלא שלא היה מפליג ישר למקומות התבואה. היה עליו לדאוג קודם למכירת סחורתו, ולשם כך לסור לנמלים ומקומות-מסחר שונים. ומשהגיע למחוז-חפצו היה קונה שם תבואה בפדיון הסחורה שמכר, היה מביא אותה לאתונה, ומוכרה על-פי-רוב לסיטונאי. אם ההצלחה היתה מאירה לו פנים במסעו, היה נשאר בידיו אחר פרעון חובו, סכום כסף, שהספיק כדי מחייתו עד להפלגה הבאה, ואף עודף מסוים⁸. ודאי אף היו סוחרים, שעסקו במסחר בממדים גדולים יותר, אלא שהמסחר הטיפוסי התנהל לפי שתיארנו כאן. השקעה מצומצמת, מקריות וחוסר-קביעות — אלו היו התכונות של סחר-החוץ היווני. צא ותאר לעצמך את חברות-המסחר הבינלאומיות של זמננו, השולטות על עשרות קווים ומאות אוניות, חברות החולשות על ימים ויבשות, ומיד אתה עומד על ההבדל המהותי הרב בין המסחר היווני והמסחר הבינלאומי של ימינו. אולם שוב אין להקיש מכאן שלא היה המסחר היווני חשוב: אמנם היו הפעולות המסחריות היחידות זעירות, אולם מספרן הכללי היה מרובה והצטרפו יחד לסחר-חוץ, שממדיו אינם מבוטלים כלל ושחשיבותו הכלכלית אינה מעטה כלל.

7 ועי' עוד להלן בפרק 'המשק האתונאי במאה החמישית לפני סה"נ'.

8 עי' גוֹם, 'מחקרים בתולדות יוון', עמ' 42 ואילך.

חלק שני: חברה וכלכלה

תמונה דומה מצטיירת בתחום החרושת. המציאות הארכיאולוגיות, ואף המקורות הספרותיים, מעידים על תוצרת של דברי־שימוש ומותרות לשוק הפנימי וליצוא. מוצרים אלה היו רבים, מגוונים, ובענפים רבים — אף משוכללים. היורנים ידעו יפה את השיטות של חלוקת העבודה, ובמקצועות מסוימים אף הגיעו להתמחות רבה. ושוב: יחידת הייצור כשלעצמה היתה קטנה. בבית־מלאכה יווני טיפוסי עבדו בעל־הבית עצמו, אחד (או אחדים) מבניו, פעמים אף שכיר אחד או שניים, וכן עבד או עבדים אחדים — בסך הכל ארבעה־שישה אנשים. במקצועות מסוימים היה מספר העובדים בבית־המלאכה גדול מזה — הכל לפי החלוקה של עבודת־היד שבמקצוע, אבל צוות של שישה אנשים בערך יש לראותו כשכיח. בעל בית־המלאכה היה מנהל העבודה והפועל הראשי; בית־המלאכה שלו נמצא, כרגיל, בבית־מגוריו, ולרוב שימש אף חנות. אף כאן, כמו במסחר, לא היו 'אנשים גדולים', השקעות גדולות וחברות עשירות. 'האדם הקטן' והמשק הקטן אופייניים הם לחרושת היוונית, ממש כשם שהם אופייניים לסחר־החוץ היווני, אלא שכאמור אין להקיש ממדיהם של בתי־המלאכה על ממדי התוצרת התעשייתית בכללה. אמנם קטנה היתה יחידת הייצור, אבל מספרן של יחידות כאלו היה גדול, והתוצרת בכללה מרובה ובעלת חשיבות גדולה למשק האתונאי.

מה גרם לכך, שיחידת הייצור בעולם היווני־הרומי תישאר זעירה? הסיבה העיקרית ידועה יפה: חוסר מכונות, חוץ מן הפשוטות ביותר. ייצור מיכאני עלול להביא לידי ריכוז גדול של תוצרת, ולא כך יגיע־הכפיים. בתוספת מכונה חדשה ומשוכללת למפעלו מסוגל בעל בית־חרושת מודרני להגדיל את תפוקת מפעלו, בלא שיזדקק לפועלים נוספים, להרחבת הבניינים ולתוספת עובדי מנהל (ובכל אופן לא בפרופורציה להרחבת המפעל). ולא כך במשק היווני. כדי להגדיל פי חמישה, למשל, את תפוקת עסקו, נצטרך בעל בית־המלאכה למצוא לו ארבעה צוותים נוספים של פועלים מקצועיים, למצוא ארבעה אומנים, שיהיו ראויים לשמש מנהל־עבודה ולהקים אף בניין גדול ומתאים. הוצאות הייצור של חמישה צוותים מן ההכרח שיהיו בתנאים אלה גדולות פי כמה — ואולי אף יותר מפי חמישה — מהוצאות הייצור של צוות־עובדים אחד.⁹ מכאן מסתבר, שלשם הרחבת הייצור של בית־מלאכה יווני היה צורך בהשקעה גדולה ביחס, ואילו הסיכון היה רב.¹⁰ אמנם, היו בעל־רכוש, שהעזו, השקיעו והגיעו לכלל

9 עי' גום, שם.

10 יש לזכור, שחלק מן העובדים הורכב מעבדים, שצריך היה לפרנסם אף כשבית־המלאכה שבת מעבודתו.

חלק שני: חברה וכלכלה

פרק שני

המשק האתונאי במאה החמישית לפני סה"נ

חקלאות

אדמת אטיקה נתחלקה לארבעה אזורים: אדמת-בור, אדמת-יער, אדמת-מרעה ואדמת-חקלאות. האיזור הראשון — האיזור של אדמת-הבור — הוא האיזור ההררי-הסלעי; נמוך יותר השתרע איזור היערות; מורדות ההרים שימשו מקום המרעה; המישור המושקה מימי-נחלים, מקום השדות והמטעים — היה האיזור העיקרי, 'מכלכל-חיים', כלשון היוונים¹.

החקלאות היוונית מבוססת היתה על ה'שלישיה הים-תיכונית': שמן-זית, יין ותבואה. ראשית חשיבותו של גידול הזית חלה בתקופת סולון, ותקופת השלום בימי פיסיסטראטוס היתה לו לברכה רבה; במאה החמישית לפני סה"נ היתה אטיקה מיצרני שמן-הזית הגדולים ביוון ותוצרתה הגיעה לרחבי העולם הים-תיכוני. הכרם היה הענף השני, ואף יין אתונה נועד בחלקו ליצוא.

אדמת הפלחה היתה רק כחמישית מאדמות אטיקה הראויות לעיבוד, ומאחר שהיוונים נקטו בשיטה של 'שני שדות', הרי רק כחלק עשירי מהשטח הניב את תנובתו שנה בשנה. תוצרת הדגנים האטית היתה מגעת בשנות ברכה ל-450 אלף מדימנים, והרי הם כ-22 מיליון ליטר (תשעה חלקים שעורה, ואחד — חיטה). כמות זו סיפקה, כפי שהוזכר לעיל, רק כשליש מן התצרוכת המקומית. את השאר היתה אתונה מביאה מארצות-חוץ, בעיקר מערבות רוסיה הדרומית של ימינו.

נוסף על ענפי-יסוד אלה אנו מוצאים באטיקה ענף-משנה חקלאי חשוב: הדבש, שהיה בעולם חסר הסוכר מין מתיקה עיקרי. אטיקה מפורסמת היתה בדבש שלה, שייצורו היה בו כדי לספק את צורכי אוכלוסייתה הגדולה. בסביבות הקרובות של העיר היו מגדלים ירקות. אף ענף הלול היה מפותח, בעיקר בסביבות העיר; גידול צאן ובקר לא הגיע באטיקה לממדים ניכרים.

בשיטות העבודה החקלאית חלה במאה החמישית התקדמות-מה משבאה המת-רשה של את-הברזל במקום מחרשת-העץ. כן חלה התקדמות בשימוש בזבלים.

1 עי' זימרון, 'המדינה היוונית', עמ' 44 ואילך.

המשק האתונאי

אולם שיטת שני-השדות עדיין היתה הרווחת, ורק לעתים רחוקות אנו מוצאים עדויות על עיבוד אינטנסיבי יותר.

מסיק זיתים. לפי ציור על גבי כד-חרס מאתונה, מסוף המאה השישית לפני סה"נ.

אתונה, אף על פי שהיתה המרכז התעשייתי והמסחרי הגדול שבעולם היווני, נשארה גם מדינה חקלאית חשובה. למעלה ממחצית אוכלוסייתה הוסיפה לשבת, אף במאה החמישית, באיזור הכפרי², ועבודת-האדמה נשארה בעיני האתונאים העבודה שהיא היא ביותר לאיש היווני.

חרושת

בהשוואה לחרושת של המאות שקדמו לה, ובהשוואה לזו של המזרח העתיק, הצטיינה החרושת של המאה החמישית בשלוש תכונות: (א) התמחות, כלומר פיצול של מקצועות לענפי-משנה רבים; (ב) שכלול שיטות העבודה, ועם זה שיפור התוצרת; (ג) גידול הכמות הכללית של התוצרת, המיועדת לשוק הפנימי וליצוא.

מענפי התעשייה החשובים היתה תוצרת כלי-חרס (קיראמיקה); כלי-חרס היו כלי שימוש יומיומי נפוצים ביותר, שנזקק להם כל בית יווני. במאה החמישית עלתה אתונה בענף הקיראמיקה על כל מתחריה, והשתלטה על רוב השווקים

² ע"י תוקידידס, 'היסטוריה', ספר ב, פרק ס"ז, סעיף א; ע"י גם ג'ו, 'ציוויליזאציה אירופית', עמ' 645.

חלק שני: חברה וכלכלה

של העולם היווני. הקדרות התפצלה לענפי־משנה רבים; נוסף על הכדים המצוירים (ואזות), שהם מיצירותיה האמנותיות החשובות של אתונה, אנו מוצאים כלים פשוטים, מנורות, כלי־קיבול ושימור ליין ולשמן־זית, וכיוצא בהם.

בית מלאכה לעשיית כדי־חרס. לפי ציור על גבי כד אטי מן המאה החמישית לפני סה"נ. רואים את האלה אתיני ושתי אלות ניצחון כשהן מעניקות זרי כבוד למצטיינים בציור על הכלים.

התמחות־יתר נסתמנה גם בענף העור. נוסף על בתי־מלאכה רבים לבורסקי־אות אנו מוצאים בתי־מלאכה מיוחדים לכלי רתמה ואוכפים ולייצור מגינים עשויים עור, שהיו חשובים בעיקר בימי מלחמה, לסנדלרות, לגברים לחוד ולנשים לחוד, ועוד. אף בענף העץ אנו רואים ספציאל־יוצאיה רבה; אנו מוצאים נגרי מיטות, עושי כסאות, נגרי ארגזים (המשמשים כארונות), ועוד. מקצוע בעל חשיבות רבה, הקשור בעבודת העץ, היה באתונה המקצוע של בניית אוניות לצי־המלחמה של ה'פוליס' ולצי המסחרי שלה.

על מלאכת־המתכת יש לנו עדויות רבות למדי: בתי־המלאכה התחלקו במלאכה זו לפי סוגי המתכת שבעיבודה עסקו ולפי יעוד התוצרת לצורכי שלום או לצורכי מלחמה. ואף בתוך הסוגים האלה אנו מוצאים סיוג נוסף; לצד המסגרה הצורף והנשק, מוצאים אנו מומחה למכשירי־ספורט, למראות (שהיו עשויות ביוון ממתכת), לחצוצרות, וכיוצא בהם. מלאכת הטווייה והתפירה היתה נתונה בעיקר בידי עקרות־בית, שעבדו עם שפחותיהן, אולם תוצרת־הבית לא סיפקה את כל הצרכים, והיו באתונה בתי־מלאכה רבים אף בענף הטפסטיל, שעסקו בתוצרת של בדי־מותרות ובתוצרת סיטונית של בגדי־עבודה ובגדי־עבדים.

המשק האתונאי

ניצול מכרות הכסף ומחצבי השיש שבאטיקה — ממדיו היו גדולים וחשיבותו היתה רבה במשק האתונאי. המכרות והמחצבים היו קניין המדינה והוחכרו לקבלנים פרטיים. אף כאן רווחה השיטה, שהיתה מקובלת בשאר ענפי-הייצור: המכרות והמחצבים מחולקים היו לחלקות קטנות, שהוחכרו למאות קבלנים זעירים³.

מסחר

המסחר של אתונה נתחלק לשלושה: (א) סחר-פנים; (ב) סחר-חוץ יבשתי; (ג) סחר-חוץ ימי.

(א) התוצרת המקומית היתה נמכרת ביוון על-ידי היצרן עצמו, ישר ללקוח, או באמצעות סוחרים זעירים ורוכלים. אבל לא רק תוצרת זו נמצאה בשוקה של אתונה ובידי הסוחרים למיניהם. האספקה של סחורות-החוץ היתה, כפי שנמצאו למדים מן המקורות, בחינת השלמה הכרחית ורבת-ממדים למקח וממכר בתוצרת מקומית.

(ב) סחר-החוץ היבשתי שבין מדינות יוון לבין עצמן מעולם לא הגיע לממדים גדולים. האופי ההררי של ארץ יוון וחוסר דרכים מתאימות היו בעוכריו של סחר זה. קל יותר ואף זול יותר היה להביא לאטיקה סחורה ממרחקים בדרך הים מלהביאה מיוון גופה. הים היה עורק המסחר העיקרי: הסחר הימי נשא עמו חשיבות גדולה ליוון בכלל, ולאתונה בפרט.

(ג) קודם למלחמות הפרסיות צעדו בראש המסחר היווני ערי אסיה הקטנה — מיליטוס, אפסוס, ועוד. כתוצאת המלחמה והניתוק מפנים-אסיה ירדו ערי איאליה מגדולתן, והמסחר החל להתרכז בנמלי יוון היבשתית. קורинтוס היתה בזכות מקומה הגיאוגרפי, מרכז מסחרי חשוב; והאי הקטן איגינה היה המדינה המסחרית השנייה במעלה. בתחילה מפגרת היתה אתונה אחרי מדינות אלו, אבל אחר ניצחונה במלחמה באיגינה, מלחמה שמקורותיה נעוצים בתחרות מסחרית בין שתי הארצות, היתה אתונה למתחרה מסוכנת לקורинтוס. ובמחצית השנייה של המאה החמישית כבר היתה אתונה המדינה המסחרית הגדולה לא רק ביוון היבשתית, אלא בעולם היווני כולו.

התנאי הראשון לסחר-חוץ תקין היה בביטחון אורחות-הים ואתונה, שהיתה מלכת הימים, ערכה שורה של פעולות לביעורו של נגע שודדי-הים. צי אתונה שמר שמירת קבע על בטחון הימים.

3 עי' עוד על החרושת האטית, הייכלהיים, 'תולדות הכלכלה', עמ' 373 ואילך; גוס, 'מח-קרים בתולדות יוון' עמ' 42 ואילך; טוד, 'כלכלה', עמ' 15—16.

חלק שני: חברה וכלכלה

מסחרה של אתונה היה עולמי, במלוא מובנו של מושג זה במאה החמישית לפני סה"נ. הוא הקיף את כל העולם, לפי השגות היוונים, ומרשימת ארצות היצוא והיבוא של אתונה. לא נפקדה שום ארץ מן הארצות החשובות. מדברי 'האוליגארכ' הזקן', שכתב במחצית השנייה של אותה מאה, אנו נמצאים למדים, שניתן להשיג באתונה מכל טוב העולם¹. רשימה של סחורות היבוא והיצוא, המצטרפת ממקורות שונים בני-הזמן, מאשרת את דבריו: איטליה — תבואה ובשר; סיקיליה —

שקילת סחורה והטענתה אל תוך בטן אוניית-סוחר. לפי ציור על גבי כלירוס מן המאה השישית לפני סה"נ.

גבינה ובשר-חזיר; מצרים — בד-מפרשים, תבואה, פאפירוס; קיריני — עורות; סוריה — בשמים; אפריקה — שנהב; צור וצידון — קמח-חיטה משובח, תמרים; קרתגו — שטיחים, כרים; אסיה-הקטנה וארמניה — מתכת, עבדים; תרא-
4 'חוקת האתונאים' המיוחסת לכסנופון, פרק ב, סעיף ז.

המשק האתונאי

קיה — עבדים ; חופי הים השחור הדרומיים (אוקראינה) — תבואה, דגים מלך חים, עורות ; צפון יוון, מוקדון — עצים ; פרס — שמיכות ; תסאליה — סוסים⁵. המדינה היוונית לא התערבה אלא מעט בענייני מסחר, ורק סחר-התבואה היה נתון לפיקוחה, בגלל חשיבותו המיוחדת לתזונת האוכלוסיה. מכסי-מגן לא נודעו ביוון, והמכס הרגיל באתונה (אחוז אחד מערך הסחורה) לא היה בו משום הכבדה על המסחר. השיטה המקובלת — המקיבלת כמציאות נוחה, ולא כתורה כלכלית — היתה זו של חופש המסחר הבינלאומי.

עסקי כספים

תחילתם של עסקי-כספים ביוון היתה במקדשות המפירסמים (דלפוי, אפסוס ואחרים), שבהם נצטברו אוצרות גדולים מתרומות ומהקדשות ; במאה השישית כבר התנהלו עסקות-כספים, שלא על-ידי מקדשות, ובמאה החמישית מתרחבים עסקי-הבנקאות בד בבד עם גידול המסחר. ואמנם נשתמרו במקורות שמותיהם של עשרים בנקים ויותר מן המאות ה' וד'. חלפנות-כספים היתה מפעולותיהם החשובות של הבנקים הללו, נוכח פיצולו של העולם היווני למאות מדינות ריי-בוניות, בעלות מטבע משלהן. ההלוואה הבנקאית לבשה צורות רבות, וכך אנו יודעים למשל על הלוואה רגילה שניתנה על בסיס של משכון, הלוואה על בסיס של משכנתא, וכן צורות שונות של אשראי מסחרי. חשיבות מיוחדת נודעה בא-תונה להלוואה למסחר ימי ; הריבית בסחר הימי היתה גבוהה מאוד, מ-20% ועד 30% לעומת 12%, שהיתה הריבית הנהוגה בהלוואות מסוגים אחרים. לבנקים אתונאיים אחדים אף היו סניפים, או סוכנים, בערים הגדולות של העולם היווני, וכך ניתנה לבעל-עסקים אתונאי האפשרות למשוך באחד הסניפים שבחור"ל את כספו שהפקיד באתונה. לפעולה בנקאית כזו נודעה חשיבות רבה, שהרי שטריי-נייר לא היו ידועים ביוון, ובהעברת כמויות גדולות של מטבע היה משום אי-נוחיות ואף משום סיכון ממש. סוכני-החוץ של הבנקים אף שימשו מקור אינפור-מאציה כלכלית לבעלי-העסקים באתונה⁶.

משק המדינה

לא היה למדינה היוונית — בתקופה הקלאסית — תקציב במובנו המודרני של המושג. ה'פוליס' היוונית חיתה 'מן היד אל הפה', והאסיפה הכללית היתה מחלי-

5 ע' כסנופון, 'היסטוריה יוונית', ספר ו, פרק א, סעיף י"א ; 'חוקת האתונאים' המיוחסת לכסנופון פרק ב, סעיפים ז וי"א-י"ב ; הרמיפוס, קטע 63.

6 ע' הייכלהיים, 'תולדות הכלכלה', עמ' 349 ואילך ; טוד, 'כלכלה', עמ' 26.

חלק שני: חברה וכלכלה

טה על ההוצאות וההכנסות השוטפות. על השיטה, או על חוסר השיטה, הנהוגה באתונה, מעידה העובדה, שעוד בשנת 482 נדונה בכובד ראש ההצעה לחלק לאזרחי המדינה את עודף הכסף, שנצטבר אותה שנה בקופת המדינה, ורק בקרשי הצליח תמיסטוקליס לשכנע את העם, שיש להשתמש בכספים אלה לכינון צימלחמה — הצי שהציל את יוון במלחמה הפרסית השנייה.

אף על פי שלא היה תקציב ממלכתי, היו סעיפי ההוצאה וההכנסה קבועים פחות או יותר. סעיף חשוב בחשבון ההוצאות של אתונה היה התשלום בעד השירות המדיני של אזרחיה. אמנם מעטות היו ההוצאות הכרוכות בשירות אזרחי קבוע, אבל לעומת זאת גדולים ביחס היו הסכומים, שהמדינה שילמה בעד שירות ארעי של האזרחים בכל ענפי ההנהלה המדינית: שכר חברי המועצה, השופטים, נושאי המשרות, ועוד. כל אלה היו, כך יש להניח, כעשירית מכלל ההוצאות.

ההוצאות לשירות חוץ היו מעטות. מנגנון דיפלומאטי קבוע לא היה קיים, והתשלום העיקרי בסעיף זה היה להוצאות של שגרירים מיוחדים, שיצאו לשליחות חוץ מטעם המדינה.

צורכי הפולחן הדתי היו סעיף חשוב בהוצאות המדינה: על המדינה חיתה מר טלת הדאגה לקרבנות ולהקדשות, וכן לארגון החגים העממיים, לתחרויות האמנותיות והספורטיביות. חלק גדול מהכנסות המדינה הושקע בבניינם של מקדשות. הקמת ה'פארטנון' וה'פרופילאיאה' עלתה לאתונה ב־2012 טאלאנט, פי שניים מהכנסתה השנתית של המדינה⁷. שאר העבודות הציבוריות, כגון בניין שווקים, סלילת דרכים, קביעת מיתקני מים וכו', לא היו מעמסה כבדה על תקציב המדינה, אולם מפעלי הבניין לצורכי ביטחון היו כרוכים בהוצאות גדולות. אין אנו יודעים, כמה עלו 'החומות הגדולות', שהקיפו את אתונה ואת נמלה פירא-יווס ועשו אותן לעיר אחת גדולה, אבל ידוע שבמיתקני הצי ובשאר מיתקנים השקיעה אתונה בימי פריקליס כאלף טאלאנט.

בתחום החינוך והתרבות שקדה המדינה על התקנתם והחזקתם של הגימנאסיונים — מרכזים של תרבות הגוף והרוח כאחד — וכן קבעה פרסים ליצירות פיוט. תקציב התרבות נפרע בחלקו על ידי אזרחי אתונה העשירים, שנשאו בחלק מן ההוצאות הכרוכות בהצגת הטראגדיות והקומדיות. 'ליטורגיות' אלו כרוכות היו בהוצאות גדולות, אבל היה בהן כדי לחלק כבוד רב לנושאים בהן⁸.

הוצאות המלחמה היו קטנות ביחס ביוון הקדומה: כל חייל דאג לנשקו, והצי

7 עי' טוד, 'כלכלה', עמ' 29.

8 ועי' עוד על שיטת ה'ליטורגיות' בפרק 'הטראגדיה היוונית'.

המשק האתונאי

בא חי על הביזה. אולם במשך המאות השישית והחמישית השתנו פני הדברים משהנהיגה אתונה שכר־שירות פעיל, והסך הכולל של שכר זה עלה לסכומים גדולים. החיל היקר ביתר, והחשוב ביותר, היה חיל־הים. עוצמת הצי הועמדה בימי פריקליס על 300 אוניות־מלחמה בערך, ובניין כל אוניה כזו (טרִיירה) עלה בטאלאנט אחד לערך. צוות של אונית־מלחמה הועמד על 200 איש בקירוב, ומאחר שהשכר הממוצע לשייטים (בחלק רב לא־אתונאים) היה כמחצית האד־רכמון ליום, הרי הגיעו הוצאות החזקתה של אוניה בשירות פעיל לשלושת אלפים אדרכמונים לחודש. לא יפלא איפוא, שעשר השנים הראשונות של המל־חמה הפלופוניסית עלו לאתונה בסכום עצום (בהשוואה להונה הלאומי של המדינה) — ב־12,000 טאלאנט⁹.

מאילו מקורות שולמו ההוצאות? המסים הישירים, שכיום הם בין סעיפי ההכ־נסה החשובים במדינה. לא היו רבי־חשיבות באתונה הדימוקראטית. אמנם היה נוהג מס ישיר ביוון הקדומה (ואף החלוקה הסולונית למעמדות־הרכוש היתה קשורה בשיטה זו), אבל לפי תפיסתם של הדימוקראטים במאה החמישית היה בגבייה של מס ישיר משום פגיעה בחירותו ובכבודו של האזרח. תשלומים כאלה הוטלו איפוא רק בזמן של חירום, ואילו המסים הרגילים במדינה היו המסים הלא־ישירים. אתונה גבתה מכס של 1% משווי כל הסחורות, שנכנסו אל נמלה, או שיצאו ממנו. כן גבתה המדינה מס ממכירת מקרקעין ומסי־שוק. הקנסות, שהטי־לו בתי־הדין, היוו — נוכח 'בולמוס ההתדיינות' האתונאי — מקור־הכנסה לא־מבוטל. נוסף על כל אלה גבתה המדינה תשלומים משכבות האוכלוסיה, שהיו נתונות לחסותה, ומבעלי מקצועות 'מפוקפקים' אחדים: כל גֵר ('מֶטוֹיקוֹס') נשא למדינה סך 12 אדרכמונים לשנה, ובעד כל עבד ומשחרר קיבלה המדינה תש־לום שנתי של מחצית האדרכמון; עושי־להטים, זונות, ועוד, היו חייבים בשכר־רשיון לעסוק במקצועם. אף רכוש המדינה — מכרות, קרקעות, בניינים, — הביא הכנסה שנתית. אולם את סעיף ההכנסה הגדול ביותר בתקציב האתונאי היוו המסים של ערי האימפריה. מסים אלה הגיעו, לדברי פריקליס, לסך 600 טאלאנט לשנה¹⁰. יחד עם כספי המס עלה התקציב האתונאי על אלף טאלאנט לשנה¹¹.

9 טאלאנט=6000 אדרכמונים. — לעניין בכלל עי' בלוך, 'תולדות יוון', כרך ב, חלק א, עמ' 116.

10 עי' תוקידידס, 'היסטוריה', ספר ב, פרק י"ג, סעיף ג.

11 עי' בלוך, 'תולדות יוון', כרך ב, חלק א, עמ' 109 ואילך; סוד, 'כלכלה', עמ' 26 ואילך.

חלק שני: חברה וכלכלה

פרק שלישי

מעמדות החברה האתונאית

המעמד העליון

עם השכבה העליונה של החברה האתונאית נמנו אזרחים, שמרכושם המושקע בקרקע, בחרושת או במסחר, קיבלו הכנסות, שאיפשרו להם לקיים אורח-חיים מיוחד, 'אריסטוקראטי'. שורשיה של שכבה זו נעוצים, מבחינת היסטורית, באצולה האתונאית הקדומה. בתקופת המדינה האריסטוקראטית הושתתה הכל-כלה האתונאית על עבודת-האדמה בעיקרה, והאצילים היו בעלי האחוזות הגדולות. בתוצאת המעבר של הכלכלה האתונאית מן המשק הטבעי אל משק-הכספים חל במאה השביעית לפני סה"נ שינוי בבסיסו הכלכלי של מעמד האצילים. אמנם היו אותו זמן בתי-האצולה מן הראשונים, שהתחילו עוסקים בהלוואות ובסחר-חוץ, ובידי רבים מהם נצטבר, נוסף על הרכוש הקרקעי שבא להם בירושה, אף הון שנרכש על-ידי מסחר והשקעות אחרות, אלא שהאפשרות להתעשר עמדה מעכשיו לא לאצילים בלבד. בדורות הראשונים שלאחר המעבר למשק-כספים הגיעו לידי עושר אף לא מעטים מאנשי המסחר והמלאכה, שלא נמנו עם בני-האצילים 'יוצאי-חלציהם של האלים והגיבורים'. עד מהרה נתפתח תהליך של מציגה: העשירים החדשים סיגלו לעצמם את אורח-החיים של האריסטוקראטיה, ואף פשטו נישואי-תערובת בינם לבין בני-האצולה. מעמד חדש זה לא היה מסוגר, וכשם שמשפחה שהתעשרה עלולה היתה להיקלט, בדור הראשון או השני לעושרה, בתוך המעמד העליון, כך אף עלולה היתה משפחה שירדה מנכסיה להיפלט מתוכו.

שונה היה מעמדה של השכבה העליונה באתונה במאה החמישית ממעמדה של האצולה ביוון הקדומה. המונופולין של האצולה על הנהלת המדינה נתערער על-ידי הריפורמה של סולון, ובימי פיסיסטראטוס וקליסטניס נשמט מידיה כליל. במאה החמישית לא היו למעמד העליון כל זכויות-יתר פוליטיות, אם גם עד המחצית השנייה של המאה החמישית נטה עדיין המון-העם לבחור בבני 'המשפחות הגדולות' למשרות החשובות במדינה.

במאה החמישית מנו בני השכבה העליונה לערך 4%—5% מכלל האוכלוסייה החופשית ממוצא אתונאי¹. המקור העיקרי של הכנסתם היה הקרקע; עשירי

1 י' אד. מאיר, 'תולדות העולם העתיק', כרך ד, עמ' 55 ואילך.

מעמדות החברה

אתונה היו על-הרוב בעלי אחוזות גדולות, שעובדו בידי עבדים ובידי פועלים שכירים. בחיבורו על 'הנהלת המשק' ('אויקונומיקוס') מתאר פסנופון 'ג'נטלמן' יווני בעל-קרקעות, איסכומאכוס, שהיה חקלאי למופת וניהל בעצמו את משקו ושקד על כל המתרחש באחוזותיו. אולם, אל-נכון רק מעטים נהגו כך. בעלי האחוזות הגדולות היו מתגוררים ברובם בעיר, והפקידו את הנהלת אחוזותיהם בידי אחרים. ההכנסה מן הקרקע היתה גבוהה – עד 12% לשנה², ומאחר שהקניין הקרקעי נחשב כמכיבד ביותר והיזהר ביותר לאיש מן השדרות הע-ליונות, הרי אף אלה שנתעשרו במסחר ובחרושת נהגו להשקיע חלק מרכושם במקרקעין.

במקורות שנשתמרו לנו אנו מוצאים אי-אלו ידיעות על מידת עושרם של עשירי אתונה: לקאליאס היה רכוש של 200 טאלאנט לערך (כלומר, כחמישית מהכנסתה השנתית של אתונה); המדינאי ניקיאס היו לו אלף עבדים, שהיה משכירם לעבודה במכרות, ורכושו נאמד במאה טאלאנט; המצביא קונון הוריש לבנו כארבעים טאלאנט. אלה היו עשירים מופלגים, אבל אף בעל רכוש של 10 טאלאנטים נחשב עשיר גדול.

בני השכבה העליונה היו מתגוררים בחווילותיהם הכפריות או בבתיים בא-תונה, ועל-הרוב היו מבליים מזמנם בעיר וקצת במקומות-מושבים הכפריים, שעלו בפארם על בתיים שבעיר³.

סובאים וזוללים לא היו היוונים מעולם, ו'סעודות-לוקולוס' נוסח-רומי לא נודעו ביוון. אבל אותם המעדנים, שהובאו לאתונה⁴, מצאו כמובן דרכם לשול-חנותיהם של בני השכבה העליונה. בן-עשירים היה שונה אף בהופעתו החיצונית מאיש המעמד הבינוני והפרוליטארי. בד ה'כיתון' (כותונת) שלו היה עדין יותר וצבעו לבן, ולא כהה, כפי שהיה רגיל ללבוש האדם העובד ביוון. ולא רק על-פי הטיב, אלא גם על-פי גזרתם וקיפוליהם של ה'כותונת' והמעיל ('הימאטיון') היו ניכרים אנשים מן השכבה העליונה. אף תסרוקת מיוחדת היתה אופיינית להם, ובעיקר לבני 'נוער-הזהב', והכינוי 'מגודל-שער' נאמר לעתים במובן של 'בן-טובים'. ענף הספורט שבו עסקו במיוחד העשירים היה הספורט של מרו-צי-מרכבות, שהביא לידי דלדול לא אחת מן המשפחות רמות-היחש. קו בולט בחיי החברה של בני העשירים היה דבר המשתאות, ודומה שסימפוזיון רגיל של סולתה-ושמנה של החברה האתונאית היה שונה מאותו משתה, שכולו התרומ-

2 עיין בוסולט-סובודה, עמ' 180, הערה 1.

3 עמ' גבתים הכפריים עיין תוקידידס ספר ב, פרק ס"ה, סעיף ב.

4 עי' בפרק הקודם.

חלק שני: חברה וכלכלה

מות הרוח, כפי שמתואר לנו ב'משתה' לאפלטון⁵. התיאור הניתן ב'משתה' לפסנופון קרוב הרבה יותר למציאות: הסימפוזיון הרגיל דמה לסעודה חגיגית, שמוסיקה, זמרה, הופעות אמנים, משחקי-חברה, חידות ושיחות-חולין שימשו בו בעירבוביה. הבילוי בסימפוזיונים היה קשור בגינוני-התנהגות מיוחדים, שהיו נחלת החברה הגבוהה בלבד. בני-המעלה נהגו לקרוא לעצמם בשם 'היפים והטובים' ('קאלוי קאגאתוי'). ואפילו יש שראו במושג זה אידיאל יווני כללי — הנה לא היה זה אלא מושג מעמדי מעיקרו, שם שבני השכבה העליונה קראו לעצמם, ושבא לציין בפיהם את מכלול תכונותיהם החיוביות, כפי שנראו להם בעיני עצמם.

המעמד הבינוני

בין שכבת העשירים מזה ו'מחוסרי-כול', כלשון הזמן, מזה, עמד באתונה מעמד בינוני רב-ממדים. לפי אמצעי הייצור שבידי בני המעמד הבינוני אנו יכולים לחלקו לשלושה: (א) איכרים זעירים; (ב) בעלי-מלאכה; (ג) סוחרים. (א) תיקוני סולון עיכבו את תהליך דלדולו של האיכר החופשי; חלוקת הקרקעות מטעם פייסיסטראטוס ותמיכתו בחקלאות הזעירה סייעו בידי מעמד האיכרים, שהיה במאה החמישית למעמד חברתי גדול ומבוסס היטב במשק האתונאי. הפיצול היה אופייני למשק החקלאי של אתונה, ואפילו קשה לאמוד בדיוק את גודלה של האחווה הממוצעת, הרי דומה שלא עלתה על עשרות דונם אחדות. האיכר עיבד את אדמתו בעצמו, בעזרת בני משפחתו, והמושג היווני 'עובד בעצמו' ממצה את עיקר אופיה הכלכלי של שכבת החקלאים הדלילים. אמנם, גם בבתי האיכרים אנו מוצאים עבד, או עבדים אחדים, אולם דומה הדבר, שאלה עסקו בעבודות-בית יותר משעבדו בשדה. בעונות הקציר, הבציר והמסיק, נעזר האיכר בעובדים שכירים. גם במשקו של האיכר — כבא-חוזה הגדולה — לא הפלחה היתה העיקר, אלא המטעים ומשק-העזר. יין, שמן-זית, תאנים, ירקות, דבש — זו היתה התוצרת העיקרית, תוצרת המיועדת לצורכי ביתו של האיכר, לתצרוכת העיר, ופעמים אף ליצוא. ידוע לנו, שמצבו הכלכלי של החקלאי לא היה גרוע במאה החמישית⁶. אמנם היתה רמת-החיים שלו לא-גבוהה, אולם יש פנים להניח שמשק חקלאי ממוצע נתן לבעליו פרנסה בטוחה.

5 תרגם לעברית שאול טשרניחובסקי, בתוך 'כתבי אפלטון', כרך א (הוצ' יוניברסיץ).

6 לעניין התמורות שחלו במעמדה של שכבת האיכרים במאה הרביעית לפני סה"נ. עי' להלן 'סוף דבר'.

מעמדות החברה

ושכבת האיכרים הזעירים היתה עד סוף המאה החמישית מבוססת היטב מבחינה כלכלית.

בית-מלאכה אהונאי ליציקת מתכת. לפי ציור על גבי כלי-חרס אטי משנת 480 לפני סה"נ בקירוב. משמאל רואים כור-היתוך, מימין פועלים עוסקים ביציקת פסל, על הקירות כלי-עבודה ומוצרי בית-המלאכה.

החקלאי היה שונה מבן-העיר בהתנהגותו, בלבושו ואף בחיתוך-דיבורו. אמנם היו חיי איכר אתונאי קשים מחיי העירוני, אולם היו לו לאיכר שנה בשנה עונות ממושכות של מנוחה מעבודת-האדמה, ובהן התמכר לתענוגות הכפר — חגים חקלאיים, שהוחגו באטיקה מדורי דורות, ובילוי חברתי מלבב בפשטותו בין שכן לשכנו. כרגיל, הכפר היה שמרני יותר מן העיר, ובקרבת איכרי אטיקה נשתמרו הרבה מנהגים ואורחות-חיים מסורתיים, שבאתונה העיר כבר עבר זמנם ונשתכחו. אין תימה אפוא, שנמשך לבם של מעריצי 'הזמנים הטובים שעברו', השמרנים מבני העיר, אחר השמרנות הפרימיטיבית במקצת, שהיתה נסוכה על פני הכפר האטי, ושראו בחיי הכפר את אורח-החיים האידיאלי.

(ב) מקום עבודתו של בעל-המלאכה היווני היה בדרך כלל בית-מגוריו, ועל-הרוב היה זה המקום, שבו מכר את הסחורה המוכנת לקונים. אופי ביתי זה אף הסתמן ביחסי העבודה. האומן עבד, כאמור, יחד עם הפועלים שלו ועם שוליותיו, שביניהם היו בני-משפחתו, שכירים, וכן עבדים. תנאי העבודה היו שווים כמעט לכולם; כולם עבדו אותו מספר שעות, ועסקו באותה העבודה עצמה.⁷ אמנם, שעות-העבודה מרובות היו, אבל מספר ימי-המנוחה — החגים, 7 לעניין האווירה ששררה בבית-מלאכה יווני, עיין פוטיה, 'דוריס', עמ' 12 ואילך.

חלק שני: חברה וכלכלה

הצגות-התיאטרון, וכיוצא באלה — היה רב, וקצב העבודה ודאי לא דמה כלל לקצב הנהוג בייצור החרושת בימינו.

מקומות מגוריהם של רבים מבעלי-המלאכה האתונאיים היו באיזור-השוק וברחובות הסמוכים לו: כאן נמצאו 'רחוב הבורסקאים', 'רחוב החרשים', 'רחוב הסנדלרים', וכיוצא בהם. קשרים הדוקים היו קיימים בין בעלי-המלאכה בכל מקצוע ומקצוע; הם היו מאוגדים באגודות, שהיו קרויות בשם 'תיאסוס' — הוא ארגון של אנשי-מקצוע, אבל לא ארגון מקצועי. חברי האגודה היו מתכנסים לפולחן משותף של האל, האפוטרופוס של מקצועם, לשיחות-רעים ולבילוי חברתי, וכך דומה היה ה'תיאסוס' יותר למועדון חברתי משדמה לאיגוד מקצועי כלכלי.

דומה, שבאמצע המאה החמישית, בתקופת הפריחה הכלכלית של אתונה, לא פיגר בדרך כלל הביקוש אחרי ההיצע, ובעיה של אבטלה כמעט שלא היתה קיימת. מצבו הכלכלי של בעל-המלאכה אתונאי היה מבוסס למדי, והניח לו אף להתרכז בצד האמנותי של התוצרת. בעל-המלאכה היווני מעוניין היה לא רק במכירת סחורתו, אלא במידה מרובה היה שוקד אף על טיבה האמנותי, ואף כלי שימוש יומיומי, מעשי ידי האומן היווני, הם מלאכת-מחשבת. כך ניתן לו לבעל-המלאכה היווני, בכוחו המשקי היציב למדי, להיות יותר מ'איש כלכלי' סתם, שהרי לא הוצמד בעל-המלאכה לבית-המלאכה, לא על-ידי נותן עבודה ולא על-ידי כורח כלכלי, המאיים עליו בחרפת רעב, אם לא יאמץ כל כוחותיו לפרנסתו. האומן היווני זכה, במידה לא מועטת, שיהא לו הדבר היקר כל-כך לכל יווני, והוא — ה'פנאי' ('סכולי'). הוא נטל חלק בהנהלת ענייני המדינה, שיתף עצמו בתחיקת חוקיה של עירו-מדינתו, נטל חלק בחיי החברה של בני-מקצועו, ומצא לו שעה ועניין אף בחיי-הרוח שפיפו באתונה. ודאי לא היה בעל-המלאכה היווני פידיאס באהלו וסוקראטיס בצאתו, אבל היה אדם חופשי בחברה חופשית של בני-תרבות.

(ג) בשיווקם של תוצרת אטיקה ושל מוצרי-היבוא עסקה שכבת הסוחרים שנתפלגה לשנים — לסוחרי-חוץ ('אמפלורי') ולקמעונאים ('קאפלוי'). סוחרי-החוץ עסקו במסחר ימי; באמצעותם זרמו לאתונה סחורות היבוא ונמכרה תוצרת אתונה לחוץ-לארץ. כפי שראינו, לא היו רובם סוחרים גדולים, אולם קצתם התעשרו ואף היו כאלה שהצליחו למצוא דרכם אל המעמד העליון.

הגוש העיקרי של הסוחרים היו הקמעונאים, שהיו מקבלים סחורותיהם מן היצרן האתונאי (בעל-המלאכה, האיכר, הדייג), או מן היבואן. מרכזו הגדול של המסחר האתונאי היה השוק ('אגורה'). השוק על חנויותיו ודוכניו, על

מעמדות החברה

האוהלים והשולחנות, היה מחולק אזורים אזורים; כאן מכרו כלי-בית, וכאן – בדים; בפינה אחת נצטופפו מוכרי ספרים, ובפינה אחרת – מוכרי בשמים ותמרוקים. החלק המיועד לצורכי-אוכל היה החשוב ביותר בשוק, ואף הוא מחולק אזורים אזורים; בחלקו האחד מכרו בשר, באוהלים מיוחדים מכרו לחם וקמח; על פני איזור שלם השתרע שוק הדגים, ובאיזור אחר מכרו יינות ושמן-זית. אף אצל שערי-העיר וברחובותיה נמצאו רוכלים ורוכלות למיניהם, שמכרו מרכולתם לעוברים ושבים, פקדו בתים פרטיים וחיזרו על פני כפרי אטיקה. אף רוכלי 'כול-בו' היו באתונה, אבל בדרך כלל היתה ה'ספציאליזאציה' רבה. אנו מיצאים במקורות לא פחות משמונים סוגים שונים של קמעונאים, החל במוכר מחטים, מוכר נקניקיות, מוכר פרחים, וגמור בסוחר בגדים משומשים⁸.

פמכר שמן בתוך כרם-זיתים. לפי ציור על-גבי כד-חרס מן המאה השישית לפני סה"נ (אתונה).

איכרים, בעלי-מלאכה וסוחרים היוו את המעמד הבינוני באתונה, שמנה למעלה ממחצית האוכלוסייה של בני-החורין, וששימש מבחינה צבאית וכל-כלית עמוד-התווך של החברה האתונאית במאה החמישית לפני סה"נ⁹.

העובד השכיר

ההשקפה המוטעית בדבר ערכה המכריע, כביכול, של העבדות במשק היווני¹⁰

8 ע"י הייכלהיים, 'תולדות הכלכלה', כרך א, עמ' 346.

9 ע"י אזוריפידס, 'נשים המבקשות חסות', חרוזים 238--245.

10 ע"י בפרק 'עבדים ובני-חורין'.

חלק שני: חברה וכלכלה

כמעט שהאפילה על קיומו של העובד השכיר, ואין לנו עדיין מחקר מודרני שיתאר את הפרוליתאריזם היווני ואת מקומו בחברה ובכלכלה.

עם מעמד העמלים האתונאי גימנו אנשים בני-חורין, שלא היו להם אמצעי-ייצור משלהם ושחיו על עבודתם הגופנית¹¹. אפלטון מכנה אותם בשם 'אנשים המוכרים את כוחם'; 'החיים מיגיע כפיהם' — קרויים הם בפי סופוקליס; ושוב: 'חסרי-כול' — נקראים הם בפי אוריפידיס¹². השמות שהיו רגילים בחיי יום-יום הם 'עמלים', 'שכירים', 'שכירי-יום', וכיוצא בהם. דומה שמותר להסיק מעצם ריבוי השמות הללו על מידת רוויחותה של העבודה השכירה ביוון.

פלוטארכוס בסיפורו על עבודות-הבניין הגדולות באקרופוליס של אתונה¹³ מונה שורה ארוכה של אומנים על מקצועותיהם, שעסקו בבניין, בקישוט וב-שיפוץ של המקדשות המפוארים, והריהו מוסיף, שבכל מקצוע ומקצוע היה מחנה גדול של פועלים שכירים, עוזרים, מגישים, סבלים וכיוצא בהם, ערוכים כאילו גדודים של צבא. הם שימשו, כדבריו, 'המכשיר והכוח לביצוע העבודה כולה'¹⁴. ואמנם אין עובדת קיומה של העבודה השכירה ביוון העתיקה מוטלת בספק, ועלינו לעמוד על מקומה בענפי-הכלכלה השונים.

בחקלאות היה חלקה של העבודה השכירה חשוב למדי, אף שעבודת האיכרים, בעלי האחוזות הקטנות, היתה כאן העיקר. בתחום זה יש להבחין בין עבודות יומימיות לבין עבודות עונתיות, וכן בין אחוזה גדולה לזעירה. דומה שהעבודות החקלאיות היומיומיות בוצעו באחוזות הקטנות כבגדולות שלא על-ידי שכירים. במשקו של האיכר הזעיר הספיקה ברוב ימות השנה עבודתו שלו ושל בני משפחתו, ורק לפרקים היו נעזרים בשכיר, שעבד תמורת מקום-של-מגורים, מזון, ומזומן כלשהו. במשק הגדול עסקו עבדי-האחוזה הקבועים בעבודה היומיומית, אולם אף כאן נעזרו לפרקים בפועלים שכירים. ברם, תפקיד חשוב מילא הפועל השכיר בכל העבודות העונתיות הדחופות. הן מן האמנות (בעיקר מציורים על כדים) והן מהמקורות והספרותיים נמצאים אנו למדים על מוסקים, קוצרים, ובוצרים שכירים, גברים ונשים, שעבדו הן באחוזות הכפריות הגדולות והן במשקי האיכרים הזעירים¹⁵. בחלק גרו שכירים אלה

11 לפיכך נמנים על הפרוליתאריזם גם אומנים, העובדים בבתי-מלאכה לא להם.

12 אפלטון, 'ספר המדינה' 371 ה; סופוקליס, קטע 1102; אוריפידיס, 'נשים המבקשות חסות', 238—245.

13 עי' עוד להלן בפרק 'אמנות יוון הקלאסית'.

14 פלוטארכוס, 'חיי פריקליס', פרק י"ב, סעיפים ז—ח.

15 עי' למשל: 'אריסטופאניס', 'צרעות', חרוז 712; ארכיפוס, קטע 44; כסנופון, 'על הנהלת המשק'.